

विनविलें. यावरुन आपल्या लक्षांत येईल कीं विशाळ, व्यापक अशा वस्तूचे आकलन करणे मानवी बुद्धीला कठीण जाते. आपण तर सामान्य माणसे, तेव्हां आपणाला मानवी स्वरूपांत दिसणाऱ्या गुरुची आवश्यकता भासणारच.

मनुष्यरूपानें अवतार घेणाऱ्या गुरु-मध्येही सामान्यतः दोन प्रकार दिसून येतात. पहिला म्हणजे श्रीकृष्ण, गौतम बुद्ध, येशु खिस्त, श्रीशंकराचार्य किंवा आपले श्रीशानेश्वरमहाराज यांचा. हे जगद्गुरु आहेत. त्यांचा उपदेश सार्वजनिक व सार्वकालिक आहे. मेघ ज्याप्रमाणे आपलें पाणी मुक्तहस्तानें वांटीतच जातो मग तें खडकावर पडून वाहून जावो किंवा सुपीक जमिनीत पडून फलदूप होवो, त्याप्रमाणे या जगद्गुरुच्या उपदेशाचें असते. ते नवीन तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करितात. त्याचे प्रकाशानें अशानांघःकार नष्ट होऊन सर्वत्र सुखाचेंच पक्क येते. असे पुरुष म्हणजे युगपुरुष. ते वरचेवर अवतीर्ण होत नाहीत. त्यांची शिकवण म्हणजेच आपले 'धर्मग्रंथ'. हे ग्रंथहि गुरुरूपच आहेत. हे पूर्वी सांगितलेंच आहे.

मानवी स्वरूपांत अवतीर्ण होणाऱ्या गुरुंचा दुसरा प्रकार कोणता ते आतां पाहूं. महाराष्ट्रांत "श्रीगुरुचरित्र" हा ग्रंथ सर्वांच्या परिचयाचा आहे. त्या ग्रंथांत ज्या सत्पुरुषांचे वर्णन आहे ते श्रीपाद श्रीबलुभ किंवा श्रीनृसिंहसरस्वति हे या दुसर्या प्रकारचे गुरु होत. आपले श्रीसाईबाबा याचे वर्गांत येतात. तेव्हां त्यांच्या कार्यपद्धतीचे स्वरूप काय आहे, तें थोडक्यांत पाहूं. प्रत्येक भक्तीचे जीवनांत कांहीं प्रसंग असे येतात की, त्या वेळीं त्यांची विचारशक्ती पुरी पडत नाहीं व त्याला बाहेरच्या आधाराची जरूर भासते. अशा आणीबाणीचे वेळीं हे सत्पुरुष संकटांतील मनुष्याला मदत करितात व योग्य मार्गदाखवितात. अशा प्रकारे त्यांचे आकर्षण एकदा सुरुं झाले म्हणजे मग हळूंहळूं ते त्याला सन्मार्गाला लावतात. अधिकार असेल त्या प्रकारची उपासना सांगतात व अध्यात्म-मार्गांची गोडी लावितात. ते मोठमोठ्या तत्त्वांचा उपदेश करीत बसत नाहीत. रोजच्या व्यवहारांतील सामान्य गोष्ठीतूनच सुरुवात करून मोठमोठी तत्त्वे कशीं आत्मसात करावीत याची गुरुकिल्डी त्यांचेजवळ असते. कुशल वैद्य ज्याप्रमाणे रोग्याला नोट तपासून औषधयोजना करतो त्याप्रमाणे प्रत्येक शिष्याचा अधिकार काय? त्याची शक्ति किती? याचा सूखम विचार करून योग्य अशीच साधना त्याला देतात. सामान्य जनता, 'चमत्कार-शिवाय नमस्कार' करीत नाहीं हे त्यांना पटविष्याकरितां जरूर तर ते 'चमत्कारहि' करून दाखवितात. अशा प्रकारची शक्ति विशेष प्रिश्चिन्तानें संपादन करावी लागते किंवा ती गुरुपरंपरेने मिळते. 'शक्तिप्राप्त' करून गुरुआपली शक्ति शिष्याला देऊं

स्थानिक संघर्षपाकासाठी
प्रताप
आप हिंगा वापरा
गोपालजी आणि कं.

२१८, संमुख अल रुटी, वडगावी, भुवङ्गी ३.

शक्तो, याची उदाहरणे आधुनिक काव्यांतहि आढळतात. ही शक्ति फार संभाळून वापरावी लागते, पण हें सत्पुरुष तिची सर्व पथ्यें नीट सांभाळतात व प्रसंगविशेषी शिष्याच्या कल्याणाकरितां तिचा उपयोगहि करितात. अशा सत्पुरुषाची परंपरा अखंडित चालू असते. ज्या काळाला जी शिकवण योग्य ती त्या काळीं ते देत असतात. उदाहरणार्थ इंग्रजी राज्य हिंदुस्थानांत स्थिर झालें, त्या सुमारास या नव्या संस्कृतीचें झग-झगाटानें पुष्कळ विद्वान् समजल्या जाणाऱ्या लोकांचेसुद्धां डोळे दिपून गेले. आपल्या संस्कृतीतील शाश्वत मूल्यें त्यांना दिसेनाशीं झालीं. अशा वेळीं या देशांत श्रीरामकृष्ण परमहंस विवेकानंद, श्रीरामतीर्थ वैरे सत्पुरुषांनी आणि रानडे, टिळक यांसारख्या राष्ट्रपुरुषांनी योग्य मार्ग जनतेला दाखवून दिला. त्याचबरोबर व्यक्ती—व्यक्तीला हाताशीं धरून तिला योग्य मार्गावर आणण्याचें काम अनेक सत्पुरुषांनी केलें. आपल्या महाराष्ट्रपुरतेंच बोलावयाचें तर निजामशाहीत ‘श्रीमाणिकप्रभु’, अकल कोटचे स्वामी महाराज, शिर्डीचे श्रीसाईबाबा व गुलाबराव महाराज असे अनेक सत्पुरुष कार्य करीत होते. व आजहि असे सत्पुरुष आहेत व ते आपलें कार्य मुकाट्यानें करीत आहेत. आपणाला तितकी निकड असेल; व आपली पूर्व तयारी झाली असेल तर ते आपणांस जरूर भेटतील. योग्य पूर्वतयारी झाली म्हणजे आपलें इष्ट देवतहि आपला नियत गुरु आपणांत कसें दाखवून देते याचें एक उदाहरण अलीकडे च मला माहीत झालें आहे तें मी तुम्हांला सांगतों. श्रीगोदे येथे श्रीनानमहाराज नांवस्त्रे एक सत्पुरुष रहातात. त्यांची लेहनपणापासून

श्रीगणपतीवर मोठी श्रद्धा. अत्यंत बिकट परिस्थितीवर सुद्धां त्यांनीं आपली उपासना चालू ठेविली. अर्थवृशीषीची अनेक पुरश्चरणे केलीं. शेवटीं श्रीगजानन प्रसन्न होऊन त्यांनीं स्वतः त्यांचे मानवी गुरु त्यांना दाखवून दिले. अशी आणखीहि उदाहरणे मला माहीत आहेत. तेव्हां आपली पूर्वतयारी झाली म्हणजे गुरु भेटतौच. पुष्कळ वेळां तोच तुम्हांला शोधून काढतो.

मात्र या बाबतीत एक सावधगिरीचा इषारा घावासा वाटतो. पुष्कळ लोक आपली पूर्वतयारी होण्याला लागणारा दीर्घकाल पाहून उतावीळ होतात. आध्यात्मिक मार्गात गुरुची फार जरूरी असते असें सर्व संत मंडळी सांगतात. तेव्हां गुरु भेटावा अशी सामान्य मनुष्याला घाई होतें. त्याचा फायदा घेणारी धूर्त मंडळी तयारच असते. ते अशा भोळ्या, लोकांना नार्दी लावून ‘गुरुबाजीचा’ घंदाच सुरु करतात. त्यांचे कपटमार्ग व भोळ्या लोकांना आपल्या कळपांत ओढण्याचे प्रयत्न यापासून फार सावध राहिले पाहिजे. ढोंगी गुरु कोण व खरे कोण हें कसें ओळखावें, याच्या खाणाखुणा श्रीरामदासांनीं चांगल्या वर्णन केल्या आहेत, त्या सर्व नीट पाहून, तपासून, पारखून गुरुचा स्वीकार करावा. भपक्याला भुलून सोन्याऐवजीं पितळ किंवा हिन्याऐवजीं गारगोटी पदरात घेऊं नये. सुमारे वीस वर्षांपूर्वी ढोंगी गुरुविशद्म महाराष्ट्रांत मोठी चळवळ झाली, ती कांहीं अंशीं योग्यच होती. म्हणून आपले ‘साईबाबा’ ‘श्रद्धे’ बरोबरच ‘सबुरी’ ची शिकवण देत. तिचें रहस्य लक्षांत व्या. ‘सबुरी’ चे हें पंथ्य पाळलेंत म्हणजे योग्य काळीं तुमच्या श्रद्धेला साद देणाऱ्या ‘सद्गुरुची भेट नवी हेर्वळच हेर्वळ.

श्रीसाईनाथ शिष्यवृत्त्या आणि शैक्षणिक मदत

[संस्थानच्या नवीन उद्देशप्रमाणे शिक्षणासु उत्तेजन देण्यासाठी या वर्षांसाठून संस्थानानें गरजू व लायक विद्यार्थ्यांस व शिक्षण संस्थांस शिष्यवृत्त्या व मदत देण्याचा उपक्रम सुरु केला आहे. या वर्षांसाठी व्यवस्थापक समितीनें खालील योजना मंजूर केली आहे.]

शिष्यवृत्त्यासंबंधी योजना

१. प्राथमिक इयत्ता १ ते ३ यांतील विद्यार्थ्यांस वार्षिक पुस्तके पाठ्या इत्यादि उपकरणे प्रत्येक वर्गातील चार चार विद्यार्थ्यांस देण्यांत येतील.

२. प्रा. इ. ४ ते ६ यांतील विद्यार्थ्यांस फी व पुस्तकांसाठीं वार्षिक रूपये १०, १५, २०, या प्रमाणे रोख प्रत्येक इयत्तेत चार चार विद्यार्थ्यांस देण्यांत येतील.

३. इ. ७ यांतील चार विद्यार्थ्यांस फी व पुस्तकांसाठीं वार्षिक रु. २५ या प्रमाणे रोख देण्यांत येतील.

४. माध्यमिक इ. ८ ते ११ यांतील विद्यार्थ्यांस फी व पुस्तकांसाठीं वार्षिक रोख रु. ४०, ५०, ६०, ७० या प्रमाणे प्रत्येक इयत्तेतील पांच विद्यार्थ्यांस देण्यांत येतील.

५. विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांस परत फेडीच्या अटीवर वार्षिक रु. १५० ते २०० पर्यंत वैयक्तिक लायकी व गरजे नुसार चार शिष्यवृत्त्या देण्यांत येतील.

६. शाळांस मदत, तालुक्यांत किंवा किंवा मागसलेल्या भागांत चालविलैं जाणाऱ्या माध्यमिक शाळा व हायस्कुले यांना वार्षिक मदत म्हणून प्रत्येकी रु. ५०० पर्यंत एक वर्षात चार शाळांना त्याच्या लायकी व गरजेप्रमाणे देण्यांत येतील.

७. शिष्यवृत्त्या समितीनें अर्ज मागवून त्यांची चांचणी करून शिष्यवृत्त्या व मदत द्यावी.

या योजनेप्रमाणे गरजू विद्यार्थी व शाळांकडून अर्ज मागविणेत आले. एकंदर १३५ विद्यार्थ्यांकडून अर्ज आले व ६ शाळांकडून मदतीची मागणी आली. त्यांचा विचार शिष्यवृत्त्या पोट समितीनें करून सर्व अर्जदारांस मदत करणे नसल्यानें पुढील धोरण ठरविलै.

(१) १ ते ३ इयत्तेतील सर्व अर्जदार विद्यार्थ्यांस पुस्तके पाटी यांसाठीं मदत यावी.

(२) शाच्या पुढील इयत्तेत. त्या त्या इयत्तेच्या गरजेप्रमाणे रकमेत फेरफार

करून मंजुर रकमेच्या आंत जास्तीत जास्त गरजू व लायक विद्यार्थ्यीस मदत करावी.

(३) ज्या अर्जदार विद्यार्थ्यीचे पालकांची कमाई फारच कमी असेल त्यास प्रथम मदत द्यावी.

(४) संस्थानच्या नोकरांकडून आलेल्या अर्जीचा सहानुभूतीपर विचार करून त्यास मदत द्यावी.

(५) प्रत्येक गटांत शिर्डीस किती व इतर भागांत किती याचे प्रमाण ठरवून त्या प्रमाणांत शिष्यवृत्त्या द्याव्यात.

(६) शाळांना मदत देतांना इमारत फंडासाठी मदत देण्याची तूर्त जरुरी नाही.

(७) विश्वविद्यालयाचे विद्यार्थ्यांचे बाबतींत मदत परतीचा करार पालक व विद्यार्थी यांचे कडून लिहून द्यावा.

वरील घोरणान्वयें खालीलप्रमाणे शिष्यवृत्त्या व मदत देण्यांत आली:—

शाळांस मदत

- १ बांदा एज्युकेशन सोसायटी,
भायखळा मदत रु. ५००
- २ ब्राह्मण विद्यालय, ठाणे „ „ ५००
- ३ शिर्डी माध्यमिक शाळा
(फर्निचर वगैरेसाठी): ७५०

विश्वविद्यालयांचे विद्यार्थ्यीस परत फेडोची मदत

- १ श्री. वसंत लक्ष्मण वाघ,
मेडीकल १ लें वर्ष, अहमदनगर, रु. २५०
- २ „, रमाकान्त बाळकृष्ण पाताडे,
इंजीनी. २ रे, परेल, रु. २००
- ३ „, शारद सिताराम कुलेकर,
इंजीनी. १ लें, अहमदनगर रु. २००

- ४ „, श्रीकांत भालचंद्र चौबळ,
लॉ १ लै, अंधेरी, रु. २००
 - ५ कु. सुनन्दा शंकर हळदीपूर
बी. ए.-ब्रह्मपुरी, २०० रु.
 - ६ श्री रमेश शिवराम गांवकर
बी. एससी.-Sr-दादर, २०० रु.
 - ७ श्री. महादेव अप्पासो
निंबाळकर आर्ट्स Fy-मुंबई, १५० रु.
 - ८ कु. विजया केशव रसाळ
आर्ट्स-इंटर-मुंबई, १५० रु.
 - ९ श्री. श्रीहरी शंकर थिटे
कॉर्मस-इंटर-अहमदाबाद, १५० रु.
 - १० श्री. मधुकर शंकर बेलेकर
ऑफिटेक्ट JJ „, १५० रु.
 - ११ „, रामचंद्र जोतीबा
मुंगुडेकर-सायन्स-इंटर „, १५० रु.
 - १२ श्री. हरीभाऊ विष्णु शेवते
एफ. वाय. आर्ट्स-मुंबई, १५० रु.
 - १३ श्री. रामदास सयाजी दारके
टेक्नी-स्कूल-धुळे, १५० रु.
- ### माध्यमिक विद्यार्थ्यीस शिष्यवृत्त्या
- १ श्री. भाऊ सो सखाराम नायकवाडी
कोपरगांव इ ११ वी रु. ६०
 - २ प्रभाकर दत्तात्रय बांके, कुडाळ
११ वी रु. ६०
 - ३ कु. सुलभा प्रभाकर दोंदे,
माटुंगा ११ वी रु. ६०
 - ४ श्री. शशीकांत बाळकृष्ण पाताडे,
परेल ११ वी रु. ६०
 - ५ राम गणेश पांड्ये-शहापूर,
१० वी रु. ५०
 - ६ श्री. मनोहर विनायक प्रधान
मुंबई, ११ वी रु. ५०
 - ७ श्री. रविंद्र गणेश आराघ्ये,
भुसावळ, १० वी रु. ५०

८ श्री. लखाराम का. सोनवणे शिर्डी, ११ वी रु. ३०	३ कु. आशालता मधुकर दुर्वें, ठाणे „ १६
९ श्री. प्रकाश भिमच्या कंबेरांदा दादर, १० वी रु. ५०	४ „, मीरा उ. मराठे, गिरगांव—मुंबई „ १६
१० श्री. रमेश देवराव परभाने भिंगार, १० वी रु. ५०	५ „, श्री. रामभाऊ राघू कहार कोपरगांव „ १६
११ विष्णु दामोदर रोकडे, शिर्डी १० वी रु. ५०	६ „, दत्तात्रय मुरलीधर जोशी
१२ श्री. बाबू वाराजी वैद्य, शिर्डी ९ वी रु. ५०	७ „, हबीब दादाभाई मन्यार „ १६
१३ „, विजयकुमार कृष्ण देशपांडे अहमदनगर „ ५०	८ „, विश्वनाथ महादु नायकवाडी, ” „ १६
१४ „, शांताराम बाबूराव टकळे „ ५०	९ „, सोपान गंगाधर गोरे, लोणी „ १६
१५ „, शांताराम सखाराम इंदूलकर, अलिबाग „ ५०	१० „, दिलीप दामोदर ठाकूर, परेल „ १६
१६ कु. चिंदु घोडो औटे, अहमदनगर „ ५०	११ श्री. ज्ञानदेव यशवंत भागवत— शिर्डी इ. ६ वी १४
१७ श्री. शांताराम रंगनाथ भिराणे शिर्डी इ. ८ वी ४०	१२ „, सुधाकर वसंत देवभानकर— शिर्डी इ. ६ वी १४
१८ „, तात्याराम गंगाधर गोंधकर „ ४०	१३ „, देवराम दारकू पोहे— राहते इ. ६ वी १४
१९ „, सुधाकर नागनाथ रोंधे, श्रीगोंदे „ ४०	१४ „, भवानी दगडू तुपे— राहते इ. ६ वी १४
२० „, लक्ष्मण गंगाधर कुलकर्णी, नांदूर „ ४०	१५ „, बाबू बंडू लांडगे— राहते इ. ६ वी १४
२१ „, नामदेव दत्तात्रय हावरे, मुंबई „ ४०	१६ „, खंडू सोमाजी सोसे— डिग्रस इ. ६ वी १४
२२ „, द्वारकनाथ योपाळ खेरे, कर्जत इ. १० वी ४०	१७ कु. शोभा प्रभाकर दोंदे— मांडंगा इ. ६ वी १४
२३ „, मधुकर नरसिंग पंडीत, चिंचली इ. ८ वी ३०	१८ श्री. काशिनाथ कृष्णा पाटील— भिवंडी इ. ६ वी १४
प्राथमिक विद्यार्थ्योंसि शिष्यवृत्त्या	१९ „, भाऊ शंकर पिलगर— राहते इ. ५ वी १२
१ „, बाल्याजी सावळेराम आरणे, शिर्डी इ. ७ वी. १६	२० „, वसंत बबन जाधव— राहते इ. ५ वी. १२
२ „, विष्णु माघव वाघचौरे,	
„ „ „ १६	

—श्रीसार्वलीला—

१५—

२१ „, भानुदास सावक्षेत्रम् रोहम्— राहते इ. ५ वी १२	३८ दामू काशिनाथ बन्धु , , , , ५
२२ „, गजरतसींग धनुसींग परदेशी— कोपरगांव इ. ५ वी १२	३९ बाजीराव बाळा भासले , , , , ५
२३ „, सुधाकर भिकाजी खरे ठाणे इ. ५ वी १२	४० कु. निशा मधुकर दुर्वे ठाणे „ ५
२४ कु. रजनी गणेश मुले अहमदनगर, ह. ५ वी १२	४१ „, हिराबाई हेमचंद्र गवंडी , , , , ५
२५ श्री. सखाराम बगाजी डोके शिर्डी इ. ५ वी १२	४२ „, सुधा अनंत महाजन , , , , ५
२६ „, अंबादास उमाजी मेहेन्ने शिर्डी इ. ५ वी १२	४३ श्री. आष्णा पुंजा गोंदकर शिर्डी इ. २ री ४
२७ कु. स्नेहलता दामोदर ठाकूर परेल इ. ५ वी १२	४४ „, मेघराज बट्टू राठोड , , , , ४
२८ „, ललिता व्यक्तिराव नायङ्ग बडोदे इ. ४ थी १०	४५ „, विनयकुमार बलवंत वाघुंडे , , , , ४
२९ „, माधवसींग शंकरसींग परदेशी कोपरगांव इ. ४ थी १०	४६ श्री. पंडित भिमाजी लहिरे शिर्डी „ ४
३० श्री. रंगनाथ लक्ष्मण शिंदे शिर्डी इ. ४ थी १०	४७ „, प्रकाश पंढरीनाथ भडकमकर ठाणे „ „ ४
३१ „, अर्जुन लक्ष्मण डुकर शिर्डी इ. ४ थी १०	४८ „, नामदेव बाळाजी घामणे ठाणे „ „ ४
३२ „, रविंद्र अनंत देशपांडे ठाणे इ. ४ थी १०	४९ „, काशिनाथ लक्ष्मण भिडे ठाणे „ „ ४
३३ „, एकनाथ शंकर भोत ठाणे इ. ४ थी १०	५० कु. शशीकला मधुकर दुर्वे ठाणे „ „ ४
३४ „, सुरेश पांडुरंग जोशी. ठाणे इ. ४ थी १०	५१ श्री. जयप्रकाश मधुकर नारविलकर दादर „ „ ४
३५ „, प्रदीप नारायण पत्की. , „ „ १०	५२ „, प्रकाश व्यंकट नायङ्ग बडोदे इ. १ ली „ २
३६ „, शिवाजी शंकर गायकवाड शिर्डी इ. ३ री ५	५३ „, सोपान शामराव शिंदे शिर्डी „ „ २
३७ „, निजाम महिताब पठाण , „ „ ५	५४ कु. वत्सला सदाशिव क्षीरसागर , „ „ „ २

५५ श्री, नामदेव गंगाराम शेजवळ		
” ” ”	२	
५६ ” अशोक नाना कोराटे		
” ” ”	२	

५७ कु. स्मृति व्यंकट नायडू
बडोदे बालमंदिर ” २

या शिवाय शिर्डी येथील माध्यमिक
शाळेच्या ८ व्या इयत्तेच्या नवीन वर्गा-
साठीं शास्त्रीय उपकरणे व इतर वस्तू
घेण्यास रूपये पांचशे व डिपॉजिट
ठेवण्यास रूपये पांचशे देखील दिले
आहेत.

यावर्षी संस्थाननें एकंदर रूपये ६३४५
शैक्षणिक बाबत खर्च केले आहेत व
त्याचा उपयोग ३ शाळा व ९३
विद्यार्थ्यांस शाळा आहे.

आपले नम्र साई-सेवक
डॉ. बी. राणे
सी. बी. वेलकर
संयुक्त चिटणीस,

श्रीसाईबाबा संस्थान, शिर्डी.
१४-९-१९५६

जिथे गैरविश्वास आहे तिथे प्रेम नांदणे शक्य नाही. जिथे प्रेम नाही
तिथे स्वार्थनिरपेक्षतेची तुम्ही का अपेक्षा करावी? कसल्याहि महान्
कार्याचा विध्वंस, गैरसमजाची बारीकशी ठिणगी पडली तरी होऊ
शकतो हे विसरुं नक्का!

साईभक्तांस खास सूचना

श्री साईबाबांची महति वाढत्या
प्रमाणांत असल्यामुळे जागोजागी
श्री साईच्या नांवाच्या संस्था स्थापल्या
जात आहेत व त्यांचेसाठी पत्रके काढून
फंडाहि गोळा होत आहेत. कांहीं भक्तांनी
यासंबंधी पृच्छा केली असून या ठिकाणी
येथे पुन्हां नमूद करण्यांत येते की, त्या
फंडाशीं किंवा कोणत्याहि इतर संस्थांशीं
शिर्डी संस्थानचा कोणत्याहि प्रकारचा
संबंध नाहीं. श्री साईबाबा संस्थानची
शाखा कोठेही नाहीं. महणून भक्तांनी
गैरसमज करून घेऊ नये. साईबाबा
संस्थान शिर्डीच्या अधिकृत कचेच्या
शिर्डी, जि. अहमहनगर व सुंबई ५५
अपोलो स्ट्रीट येथेच फक्त आहेत.
‘महाराष्ट्र साईसेवा संघ हरीहरेश्वर’ची
एक पत्रिका आमच्या पाहण्यांत आली
आहे. अर्थातच तिचा साई संस्थानशीं
कांहीं संबंध नाहीं हे निराळे कळविण्याची
गरज नाहीं.

द. ब. राणे
चं. बा. वेलकर
सं. चिटणीस

आत्मानुभवांचे शास्त्र

भक्तांचे अनुभव हे आत्मप्रवण असल्यामुळे सर्वस्वी श्रेयस असेच असतात. म्हणून भक्तांनी अगदीं मोकळेपणे व निःसंकोच वृत्तीनें आपले अनुभव प्रसिद्ध करणे हें कार्य भक्तीला व श्रद्धेला वृद्धिंगत करणारे आहे. लोकलज्जेच्या भीतींतच भक्तीची माती होते. लज्जेच्या परिसमाप्तीतच खप्या भक्तीची उत्पत्ति व वाढ होते.

लेखक : वाञ्छय प्रभु त्रिलोके कर

श्री साईलीला मासिकांत भक्तांचे अनुभव म्हणून एक सदर असते. बाबांचे भक्त हे अनुभव मोठ्या आस्थेने वाचतात. पण भिन्न भिन्न भक्तांचे अनुभव केवळ कपोलकल्पित थापा आहेत असे म्हणण्यापर्यंतही काहीं स्थूल-बुद्धिप्रामाण्य लोकांची मजल जाते. अशा स्थूलबुद्धिप्रामाण्य लोकांत बरेचसे इंग्रजींत बटवट करणारे व स्वतःसु सुशिक्षित म्हणविणारे लोक असल्यामुळे लोक-लज्जेस्तव काहीं भाविक माणसे आपले अनुभव उघडपणे बोलण्यास घजत नाहीत. त्यांना असे वाटते की आपण जर आपले हे अनुभव प्रासिद्ध केले तर आपली अडाणी लोकांत गणना होईल. पण ही त्यांची भीति निराधार आहे. इतकेंच नव्हे तर उलट भक्तांच्या आत्मानुभवाच्या गोष्टीवर विश्वास न

ठेवणाऱ्या लोकांचांच आध्यात्मिक दृष्टीने अशानी लोकांत गणना करावी लागेल. सिद्धांचे मनोरथ, केवळ सिद्धींच्या जोरावर करणाऱ्या साधकांचे चमत्कार आणि भक्तांचे आत्मानुभव-ह्या तिन्ही गोष्टी भिन्न आहेत. सिद्धींच्या जोरावर साध्य होणाऱ्या शक्तींची माहिती श्री शानेश्वर महाराजांनी श्री शानेश्वरीच्या ६ व्या अध्यायांत व श्री एकनाथांनी आपल्या एकनाथी भागवतांत सविस्तरपणे दिलेली आहे. पण ह्या सिद्धींचा भक्तांच्या आत्मानुभवाच्या घटनांशी काहींएक संबंध नाही, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवणे जरुर आहे. भक्तांचे आत्मानुभव हे सद्गुरुव्या कृपेने, संतांच्या साक्षिध्यानें किंवा परमेश्वरी प्रसादानें येत असतात. किंत्येक वेळा तर हे अनुभव केवळ 'चक्षुवैसत्य' अशा वृत्तीच्या माणसांना अगदीं असंभव्य

वाटतात. अशा परिस्थितीत भक्तांचे अनुभव किंवा आत्मानुभव हे सुद्धां इतर शास्त्रांप्रमाणे एक संभाव्य व विश्वासनीय शास्त्र आहे हें लक्षांत घ्यावें. धार्मिक दृष्टीने अशा तन्हेचे अनुभव आपणांस जितके जास्त संग्रहित करता येतील तितके केल्यानें ह्या शास्त्रांत एक अमूल्य भर पडणार आहे.

ह्या आत्मानुभवाच्या शास्त्रीय मीमांसेचा येथे विचार करण्याच्या आधीं ह्या आत्मानुभवाचे कांहीं प्रकार (Norms) वाचकांपुढे मांडणे जरुर आहे.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी पहिल्याच अध्यायांत म्हटले आहे—

‘इये गीताचार्यांची थोरी।

स्वयें शंभू विवरी।

तेथ भवानी प्रश्न करी।

चमत्कारैनी॥

तेथ हर म्हणे नेणिजे।

देवी जैसें कां रूप तुऱ्हें।

तैसें नित्य नूतन देखिजे।

गीतातत्त्व॥

प्रत्यक्ष शंकर पार्वतीला गीतेचा अर्थ समजावून सांगत असतांना देवीने शंकरास गीतेची थोरवी काय आहे, असा प्रश्न केला. त्यावर शंकराने दिलेले उत्तर अत्यंत मार्मिक आणि रहस्यपूर्ण आहे. शिवानें उत्तर दिलें कीं, “हे देवी! जसें तुऱ्हें रूप नित्य नव्या सौंदर्यानें भरलेले आहे तसेच गीतेच्या थोरवीचे स्वरूप आहे.”

भक्तांचे अनुभवसुद्धां अशाच प्रकारे आव्याप्तिक सौंदर्यानें भरलेले व नित्य नवे असे असतात. जितके भक्त तितके आत्मा-

नुभव. ज्याप्रमाणे जितकी माणसें तितके त्यांच्या आंगठ्यांचे ठसे, त्याचप्रमाणे जितके भक्त तितके त्यांचे आत्मानुभव वेगळे वेगळे आढळतात. फक्त एक भक्तीच्या केंद्राभोवर्तीचे हीं आत्मानुभवांचीं सारीं चक्रे फिरत असतात. माझ्या लेखांत स्थल-संकोचास्तव मी दोन चारच आत्मानुभवाचे प्रकार विचारांत घेणार आहें. त्यांतील पहिले उदाहरण श्री. नामदेवांची दासी जनाबाईं हिचें होय. अखिल संतांत अत्यंत प्रेमळ भक्त म्हणून नामदेवाची ख्याति; पण प्रेमळपणांत जनाबाईंने आपल्या धन्यावरसुद्धां मात केली. जनाबाईच्या आत्मानुभवाचे अभंग अत्यंत रसाळ व प्रेमळ आहेत. किंब-हुना मराठी साहित्यांत रसाळ काव्यांत जनाबाईच्या अभंगांचे स्थान अद्वितीय आहे. जनाबाईच्या आत्मानुभवाचे दोनच भिन्न भिन्न अनुभव पहा.

तुळसीचे वर्णा॥

जनी उकलीत वेणी॥१॥

हातीं घेऊनियां लोणी॥

डोईं चोळी चक्रपाणी॥२॥

माझे जनीला नाहीं कोणी॥

म्हणुनी देव घाली पाणी॥३॥

जनी सांगे सर्व लोकां॥

न्हाऊं घाली माझा सखा॥४॥

आतां जनाबाईचा दुसरा अनुभव पहा.

एके दिवशीं न्हावयास॥

पाणी नव्हतें विसाणास॥५॥

देव घांवोनियां आले॥

शीतळ उदक घे घे बोले॥२॥

आपुल्या हातें विसार्णी॥

घाली जनीच्या डोयी पाणी॥३॥

माझ्या डोईच्या केसांस ॥
 न्हाणे नव्हते फार दिवस ॥४॥
 तेणे मुरडी केसांस ॥
 कां गे म्हणे उगीच बैस ॥५॥
 आपुल्या हाते वेणी घाली ॥
 जनी म्हणे माय झाली ॥६॥

‘जनी’ म्हणजे निवृत्तिशानदेवापासून तो सान्या संतजनापर्यंत कौतुकाचें स्थान, पांडुरंगाच्या लाडक्या ‘जनी’चा अधिकार सुद्धां तितकाच थोर होता. वरील अभंगांत पांडुरंगानें प्रत्यक्ष येऊन जनाबाईचे कैस विचरले, तिला आंघोळ घातली वगैरे सर्व प्रकार झूट आहेत असें म्हणणे म्हणजे जनाबाईवर आत्मवंचनेचा आरोप करून स्वतःचें अज्ञान प्रदर्शित करणेच होय. श्री. बाळाराम धुरंधर ह्यांनी लिहिलेल्या श्री. तुकाराम महाराजांच्या चरित्रांत श्री. धुरंधरांचें चरित्र जोडले आहे. त्यांत लेखक म्हणतात कीं, ‘जनाबाईच्या अभंगांतील वर्णन केवळ कविकल्पनात्मक नाहीं. त्याचप्रमाणे हें भक्तिबळ केवळ गतकालीन संतांच्याच अंगीं होतें असेही नाहीं, तर हळी देखील त्याची प्रचीति येते, या गोष्टीची साक्ष त्यांचे (चरित्रविषयक धुरंधरांच्या) मनास पटली.’ ह्याच चरित्रांत कै. बाळाराम धुरंधर ह्यांनी आपला आत्मानुभव दिलेला आहे तो सुद्धा येथें अभ्यासू वाचकांच्या माहिती करितां देणे जरूर आहे. हा आपला अनुभव सांगतांना धुरंधर म्हणतात, ‘कीर्तन बहुतेक आटपत आले होते व लवकरच आपण ‘श्रीशानेश्वर माउली XXXXX’ अशी जोराने XXXXX हांक मारली. मीही ‘शानेश्वर माउली XXXXX’ असें

तोंडानें म्हणत होतो. तोंच अति तरुण, सुंदर, गौर वर्णाचे, अंगांत लाल झगा घातलेले, श्रीशानेश्वर महाराज येऊन XXXXX मला त्यांनीं दोन्हीं हातांनीं घट घरून दृढ अलिंगन दिले. XXXXX त्यांचा उजवा गाल माझ्या डाव्या गालाला लागून त्यांची मान माझ्या खांद्यावर होती.’ धुरंधरांच्या आत्मानुभवाचे असे अनेक प्रसंग त्याच्या चरित्रांत दिलेले आहेत. चिकित्सकांची ह्यांवर श्रद्धा बसणार नाहीं पण श्रद्धाकू भक्तांच्या भक्तीला पोषक असेच हे अनुभव आहेत. आत्मानुभवाच्या शास्त्राचा ज्याचा अभ्यास असेल त्याला हे अनुभव शक्य आणि स्वभाविक वाटतील. श्रद्धाकू भक्तांना ह्यांत असंभाव्य असें कांहींच वाटणार नाहीं. वर दिलेले जनाबाईचे अनुभव हे ६०० वर्षां पूर्वीचे अनुभव असले तरी परमेश्वराची सर्वशता व सर्वसाक्षित्व हीं अनंत आणि अनुस्यूत आहेत. आतां कै. धुरंधरांच्या प्रमाणे अगदीं अलीकडचे असे कांहीं इतर भक्तांचे अनुभव घेऊ. त्यांपैकीं पहिला, माझे भित्र ह. भ. प. श्री. दादासाहेब सबनीस, एक सुप्रसिद्ध श्रीशानेश्वरभक्त ह्यांनीं मला सांगितलेला होय. श्री. सबनीस ह्यांच्या गुरुंनीं समाधी घेतल्यानंतर त्यांच्या जीवनांत अकस्मात् एक पोकळी पडल्यासारखे त्यांना झाले. अशा उदास मनः स्थिरीत ते शिर्डींस गेले. शिर्डींस जाऊन द्वारकामाईत वसून ज्ञानेश्वरी वाचण्याचा त्यांनीं संकल्प केला. ज्ञानेश्वरी वाचण्या-पूर्वी त्यांनीं श्री साईबाबांची अशी प्रार्थना केली केली कीं, बाबा! मी ज्ञानेश्वरी वाचणार आहें पण तुम्हीं ती ऐकतां कीं नाहीं, हें मला कसें कळणार! त्याचप्रमाणे

श्री साईबाबांच्या निकट सान्निध्यात असलेल्या भक्तांचे दर्शन व्हावें अशी सुद्धां त्यांनी इच्छा केली. त्यांच्या श्री शानेश्वरीच्या पारायणच्या वेळी डोकीस शुभ्र रुमाल बांधलेली अशी एक तेजस्वी व्यक्ति त्यांचे पारायण ऐकून गेली. त्या व्यक्तीची माहिती गांवांतील तेथें हजर असलेल्या माणसांस नव्हती. तसेच भक्त अबदुल्ला आणि श्रीमति लक्ष्मीबाई शिंदे ह्या सुद्धां तेथें त्यांना भेटून त्यांच्या इच्छा पूर्ण झाल्या. जया मनीं जैसा भाव। तया तैसा अनुभव ॥ ह्या कन्युकीचे हैं एक मजेदार उदाहरण होय. आत्मानुभवाचा एक विशिष्ट मासला म्हणून श्रीसाईबाबांच्या समाधीच्या वेळीं तीन भक्तांना निरनिराळे झालेले दृष्टांत खरोखरच रोमहर्षक आहेत. इकडे शिर्डीस साईबाबांनीं समाधि घेतली त्या वेळींच तिकडे पंदरपुरांत ह्या गोष्टीचा ह. भ. प. दासगणूना स्वप्नांत साक्षात्कार झाला. संत्ताकुळ येथील रहिवासी सुप्रसिद्ध भक्त कै. अँडव्होकेट, श्री. बालाराम धुरंधर ह्यांचा दम्याचा विकार श्रीबाबांच्या चिलमीच्या द्वुरक्यानें थांबला हैं कथानक श्रीसाई सच्चरितांत दिलेलेंच आहे. पण बाबांच्या समाधीच्या वेळीं त्यांचा दम्याचा विकार एकाएकीं पुन्हा उद्भवला आणि त्याचवेळीं त्यांना श्रीसाईच्या समाधीचे वृत्त कळले. ह्या बाबतींत तिसरा अनुभव माझे बाळभिन्न व श्रीसाई-संस्थानचे आद्यविश्वस्त श्री. वसंतराव नारायण गोरक्षकर ह्यांचे होय. श्रीसाईबाबांनीं ज्यावेळीं समाधी घेतली त्यावेळीं श्री. वसंतराव है पूजेस बसले असतां देव्हान्यांत असलेली

श्रीसाईबाबांची रूप्याची मूर्ति काळी-ठिकर पडली होती. पूजा आटो-पून ह्या घटनेचा विचार करण्यांतच त्यांच्या घरांतील मंडळीचा दिवस गेला. दुसऱ्या दिवशीं त्यांना श्रीसाईसमर्थीच्या समाधीचे वृत्त कळले!

२० व्या शतकांतील सुप्रसिद्ध अमेरिकन तत्त्ववेत्ता विलियम जेम्स, ह्यानें ह्या विषयांवर बराच अभ्यास करून ‘व्हेरायटीज ऑफ रिलिजस एक्सप्रियन्स’ म्हणून एक ग्रंथ लिहिलेला आहे. ह्या ग्रंथांत त्यांनी भक्तांच्या विविध अनुभवांचा तौलनिक व सांगोपांग विचार केला आहे. ग्रंथकार स्वतः भक्त नसून केवळ एक संशोधक आहे. Pragmatism ह्या तत्त्वज्ञानाचा हा प्रणेता आहे. प्रारंभी हा मानसशास्त्रांचा प्राध्यापक होता. नंतर त्यांनी भक्तांच्या धार्मिक अनुभवांचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्यावर निश्चित व निर्णयात्मक असे कांहीं सिद्धांत मांडून ह्या आत्मानुभवाच्या शास्त्राची सिद्धता केली आहे. ह्या सिद्धांताच्याद्वारे त्यांनी ‘चक्षुवैसत्यं’ वृत्तीच्या लोकांचीं तोंडे बंद केलीं आहेत. त्याचा निष्कर्ष मी थोडक्यांत मांडणार आहे. त्याचा पहिला सिद्धांत असा आहे कीं, व्यक्त जग हैं एका पवित्र अशा अव्यक्त जगाचा भाग आहे. त्या आध्यात्मिक अव्यक्तावरोबर व्यक्त जगाचा दुवा सांधेणे हैं जीवनांतील अंतिम कार्य होय. प्रार्थना किंवा भक्तीच्या द्वारे आत्मानुभवाच्या प्रसादानें अव्यक्त घटना आणि व्यक्त घटना ह्यांच्या संगमामुळे एक शक्ति निर्माण होऊन भक्तांच्या अनुभवांत अघटित अशा घटना घडून येत असतात.

आर्त, साधक आणि आत्मानुभवी भक्तांना तो 'द्विज' Twice born असें मानतो. ज्यांना असे अनुभव सर्वथा अपरिचित आहेत त्यांना तो स्थूलबुद्धि म्हणून मानतो. श्रेताश्वतरोपनिषदांतील आठवा मंत्र, विलियम जेम्स ह्यांच्या 'व्हरायटीज ऑफ रिलिजस एक्सपिरियन्सिस' ह्या प्रवंधांतील निर्णयात्मक सिद्धातांना सर्वस्वी पोषक असाच आहे. तो मंत्र असाः—

संयुक्त मेतत्क्षरमक्षरं च-

व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः।

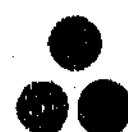
अनीशश्वात्मा बध्यते भोक्तृ भावा-

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥८॥

'क्षर आणि अक्षर, व्यक्त आणि अव्यक्त अशा प्रकारे संयुक्त असें हैं विश्व ईश्वर संभाळतो. ईश्वराविरहित मी आहें व मी भोक्ता आहे असे जो समजला तो

बद्ध ज्ञाला. देवाचें ज्ञान ज्ञात्यावर सर्व पाशांपासून तो मुक्त होतो.'

ह्या वरील विवेचनावरून भक्तांचे अनुभव हे आत्मप्रवण असल्यामुळे सर्वस्वी श्रेयस असेच असतात. म्हणून भक्तांनी अगदीं मोकळेपणे व निःसंकोच वृत्तीनें आपले अनुभव प्रसिद्ध करणे हैं कार्य भक्तीला व श्रद्धेला वृद्धिंगत करणारे आहे. लोकलज्जेच्या भीतींतच भक्तीची माती होते. लज्जेच्या परिसमातींतच खन्या भक्तीची उत्पत्ति व वाढ होते. हैं सर्व ध्यानांत ठेवलें कीं आत्मानुभवाचें महत्त्व मनावर पटते. श्रीसाईमहाराजांची शिकवण देखील हीच आहे. म्हणून श्रीसाई संस्थानच्या चालकांनीं श्रीसाईभक्ताचे मिळतील तेवढे अनुभव एकत्र करून प्रसिद्ध करणे हैं श्रीसाईसंप्रदायाच्या दृष्टीनें सर्वस्वी इष्ट आहे.

पाप आणि पारा कुणीच पचवू शकत नाहीं. चोरूनही पारा खाला तरी कधीं न कधीं तरी अंगांतून फुटून बाहेर पडेलच. पाप केल्यास कोणत्या ना कोणत्या दिवशीं फळ हैं भोगावें लागणारच !

‘व्यक्ति व वाङ्मय’ हैं पुस्तक
लिहून आयुर्विद्यापारंगत श्री.
अनंतराव आठवले यांनी संत-
वाङ्मयविषयक व चरित्र विषयक
ग्रंथांत एका उत्कृष्ट ग्रंथाची भर-
घातली आहे यांत शंका नाही व
त्याबदल त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करणे अवश्य आहे.

तेहि प्राणापराते ।
आवडती हैं निरुते ।
जे भक्तचरित्राते ।
प्रशंसती ॥

शा. अ. १२-२२७

[‘आधुनिक महिपति’ महणून उभा
महाराष्ट्र ज्यांना ओळखतो त्या श्रीदास-
गण-महाराजांच्या चरित्राची व वाङ्मयाची
ओळख करून देणारे पावणेसहारें पानांचे
‘संतकवि श्रीदासगणूमहाराज-व्यक्ति व
वाङ्मय’ हैं पुस्तक लिहून आयुर्विद्या-
पारंगत श्री. अनंतराव आठवले यांनी
संतवाङ्मयविषयक व चरित्रविषयक ग्रंथांत
एका उत्कृष्ट ग्रंथाची भर घातली आहे
यांत शंका नाही व त्याबदल त्यांचे
मनःपूर्वक अभिनंदन करणे अवश्य आहे.]

गणित, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान इत्यादि
शास्त्रीय विषयांवर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिण्या
पेक्षां एका दृष्टीचे चरित्र—मग ते
‘आत्मचरित्र असो अथवा दुसऱ्याचे
असो’ लिहिणे सोपे वाटते हैं खरे आहे.
पण त्यालासुद्धां एका विशिष्ट प्रकारच्या
मनोरचनेची व साहित्याची गरज अस-

श्री दासगणूमहाराज

व्यक्ति आणि वाङ्मय

त्यानें चरित्र लिहिणे हैं सुद्धां नाजुक व
अवघड असें काम आहे.

ज्या थोर पुरुषांचीं चरित्रे लिहिलीं
जातात त्यांमध्यें आपली माहिती स्वतःच
देणारे फारच थोडे असतात. जे कांहीं
थोडे माहिती देतात ते आपल्या आयुष्यां-
तील कांहीं घटनांचा प्रसंगोपात्त कोठेंतरी
उल्लेख करतात. पण त्यांनी अशा
सांगितलेल्या फुटकळ माहितीबद्दल त्या
घटना कां, कशा, कोठे व केव्हां घडल्या
ह्यांचा विचार करून एक सुसंगत अशी
गोष्ट तयार करून एक संपूर्ण जीवनचरित्र
तयार करणे हैं एक अवघड काम होऊन
बसते. कारण, जे फार मोठे लेखक
आहेत त्यांना जगाला जो संदेश द्याव-
याचा असतो त्यांतच ते इतके विरून
गेलेले असतात कीं त्यांना आपल्या
स्वतःच्या वागणुकींतील सुसंगता दाखवि-
प्यास फुरसतच नसते, ज्या अतिशय मोठ्या
व्यक्ति आहेत त्यांच्यांत तर ती दाखवावी
अशी वृत्तीच नसते, ह्यामुळे त्यांच्या
जवळ वरीच वर्षे राहणारा चरित्रलेख क
लाभला तरच त्यांचे चरित्र जगाच्या पुढे
सुसंगतपणे येण्याचा संभव असतो.

— लेखक —

प्राचार्य शं. वा. दांडेकर

पण खरे सांगावयाचे तर नुसता मोठ्या लोकांच्या जवळ बरींच वर्षै राहणारा असा नुसता मनुष्य मिळूनहि खरे चरित्र जगास मिळेलच असें नाही. कारण, थोर पुरुषाच्या जवळ राहणाऱ्या सर्वोनाच त्याच्या थोरवीची खरी किंमत कशांत आहे हैं ठाऊक असतेच असें नाहीं. उदाहरणार्थ म्हणून मी पुढील गोष्ट सांगतो. त्या योगानें माझ्या वरील म्हणण्याचा अभिप्राय वाचकांच्या लक्षांत येईलः—

माझे गुरुजी कै. जोग महाराज ह्यांना पीनस होता, त्यामुळे ते तपकीर ओढत असत. ते वैकुंठवासी झाल्यानंतर एका त्यांच्या भक्ताची व माझी गांठ पडली व त्यांनी माझ्यापुढे ओढण्याकरितां तपकिरीची डबी केली. त्यावर मी सांगितले. ‘मी तपकीर ओढत नाही.’ तेव्हा तो मनुष्य माझ्याकडे आश्रयानं बघू लागला, व मल्या म्हणाला, “काय, तुम्ही जोग-महाराजांचे शिष्य आणि तपकीर ओढत नाहीं?” वाचकांच्या लक्षांत आले असेल की मल्या भेटलेल्या या भक्ताच्या हृषीने

श्री. आठवले यांनी चरित्र-विषयक ग्रंथास आवश्यक असणारी सर्व सामग्री कसोशीनें गोळा नेली आहे व तिची निवड करून वाचकांच्या समोर हें भक्तिरसानें भरलेले ताट ठेवले आहे. वाचक-वर्ग याचा आस्वाद घेऊन ‘अनन्दाता’ सुखी होवो आणि त्याच्याकडून अशीच श्रीपांडुरंगाची सेवा घडो असा आशीर्वाद देईल अशी माझी खात्री आहे.

जोगमहाराजांच्या जीवनांत ज्ञानेश्वरी, अनुभवामृत ह्यांना जितके स्थान तितकेच तपकीर ओढण्यासहि असावें. ह्याचा अर्थ असा की मोठ्या मनुष्याच्या जवळ राहूनसुद्धां मोठ्या मनुष्याचा मोठेपणा कशांत आहे हैं सर्वोनाच कळतें असें नाहीं. म्हणून तुकारामबुवांनीसुद्धां उपरोधयुक्त विनोदानें म्हटले आहे की “संत संगती न करावा वास। एखादा गुणदोष येईल अंगा ॥”

थोर पुरुषाचे चरित्रलेखक होण्यास त्यांच्याजवळ राहण्याचे भाग्य लागतें, एवढेंच नव्हे तर त्यांची योग्यता जाणण्याची चरित्रलेखकाच्या अंगीं पात्रताहि लागते हैं खरे. पण एवढ्यानेहि काम भागत नाहीं. आणखी दोन तीन गुणांची ह्या गोष्टीस जोड लागते. त्यांतील पहिला गुण असा की जवळ राहणाऱ्या मनुष्यास ह्यांचे चरित्र आपणांस कळावें अशी तळमळ लागते. तसेच तें आपण लोकांस सांगावें अशी इच्छा लागते. ह्यांच्या अभावीं तो जवळ असून व अंगीं जाणण्याची पात्रता असूनसुद्धां व त्या थोर

पुरुषाच्या आयुष्यांतील घटना त्यांच्या डोळ्यादेखत घडत असून सुद्धां तो त्यासंबंधी स्वतः विचार करणार नाही अथवा त्या थोर पुरुषांसहि विचारणार नाही. मग त्या आठवणीत ठेवून, लिहून काढून लोकांच्या समोर मांडायची गोष्ट विचारावयास नको.

चरित्रलेखकांत वरील प्रकारची तळ-मळ व इच्छा असूनहि भागत नाही. त्याची वृत्ति साक्षेपी लागते. कारण थोर पुरुषांच्या चरित्रांतील नमूद करण्यासारख्या घटना ज्या स्थळी व ज्या काळी घडत राहतील त्या स्थळी व त्या काळी सर्वच प्रसंगी लेखक जातीने हजर राहूं शकेलच असें नाही. उदाहरणार्थ, थोर पुरुषांचा जन्मकाल अथवा लहानपण ह्याविषयीची माहिती चरित्रलेखकास सामान्यतः दुसऱ्याकडूनच गोळा करावी लागते. चरित्र-नायकापेक्षां वयाने मोठे व नात्याने जबळचे असे चरित्र-लेखक मिळणे अत्यंत दुर्लभ आहे, हें सांगण्याची आवश्यकता नाही. चरित्र-नायक प्रसिद्धीला येण्याच्या पूर्वीच्या लहानसहान गोष्टीची दखल कोण ठेवणार? कारण, त्यांची गरज तरी कशी भासलेली असणार? यामुळे चरित्र-लेखकांस त्या थोर पुरुषांचा ज्यांच्याशी संबंध व्याला त्यांच्या त्यांच्या गांठी बेजन माहिती मिळविणे आवश्यक असते. पण हें काम अत्यंत अवघड असें आहे. कारण अशी माहिती देणारी माणसे मिळणे जरूर आहे. मिळाल्यास, त्यांना मागच्या गोष्टीची स्मृति असणे कठीण. स्मृति असून सुद्धां त्यांत आत्मश्लाघा न येतां जशी घटना घडली असेल तसें सांगण्याचे

सत्यावरील प्रेम त्यांच्यांत असणे जरूर आहे. यामुळे हें काम फारच अवघड होऊन बसते.

तात्पर्य (१) चरित्रलेखकातील चरित्र-नायकाचा बहुतकाल सहवास घडण्याचे सुभाग्य असणे, (२) त्यातील चरित्र-नायकाची योग्यता कळण्याची पात्रता असणे, (३) चरित्र कळावें अशी तळमळ असणे, (४) तें लोकांना सांगण्याची इच्छा असणे, (५) व इतरांकडून माहिती गोळा करण्याकरितां करावे लागणारे कष्ट सहन करण्याचे अंगी धैर्य व उत्साह असणे—ह्या गोष्टी चरित्र-लेखकाकडून उक्तष्ट चरित्रलेखन होण्यास आवश्यक असतात.

जगांतील उक्तष्ट चरित्रग्रंथांमध्ये आंग्ल-साहित्यिक डॉ. जॉन्सन् ह्यांचे बॉस्वेलने लिहिलेले चरित्र मोडते. त्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत बॉस्वेलने आपले एतद्विषयक भाग्य वर्णन करितांना पुढील प्रमाणे उद्गार काढले आहेत.
'As I had the honour and happiness of enjoying his friendship for upwards of twenty years; as I had the scheme of writing his life constantly in view; as he was well apprised of this circumstance, and from time to obligingly satisfied my inquiries, by communicating to me the incidents of his early years; as I acquired a facility in recollecting, and

was very assiduous in recording, his conversation of which the extraordinary vigour and vivacity constituted one of the first features of his character, and as I have spared no pains in obtaining materials concerning him, from every quarter where I could discover that they were to be found, and have been favoured with the most liberal communications by his friends; I flatter myself that few biographers have entered upon such a work as this with more advantages; independent of literary abilities, in which I am not vain enough to compare myself with some great names who have gone before me in this kind of writing.'

श्रीदासगणूमहाराजांचे चरित्रलेखक वैद्य श्री. अनंतराव आठवले यांच्या ठिकाणी हे सर्व सुयोग जुळून आलेले दिसतात.

(१) त्यांना अगदीं जन्मापासून तोंया क्षणापर्यंत संत श्रीदासगणूमहाराज यांच्या सहवासांत राहण्याचें सौभाग्य प्राप्त झाले आहे. श्रीयुत अनंतराव हे श्रीदासगणूमहाराजांच्या मानसपुत्राचे पुत्र

असल्यानें त्यांच्या कुडांबियांपैकीच एक आहेत. (२) श्री. अनंतरावांच्या मनांत बरींच वर्षे चरित्र लिहावें असें वाटत होतें व त्या दृष्टीनें त्यांची तयारी बरींच वर्षे चालली होती. (३) श्रीयुत अनंतराव हे आयुर्विद्यापारंगत आहेत. त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास उत्तम आहे. ते उत्तम कीर्तन करतात. स्वतः आख्यानें रचतात व काव्य करतात. ह्यामुळे श्रीदासगणूमहाराजांच्या चरित्रांतील गोष्टी व काव्यांतील मर्म समजण्याची त्यांच्या ठिकाणीं पात्रता आहे. (४) त्याचप्रमाणे श्रीदासगणूमहाराज यांच्या संबंधित जीं माणसे त्यांच्या गांठी श्री. अनंतराव हे घेऊंशकले व त्या मंडळींनीहि मोठ्या प्रेमानें व आदरानें पुसलेली माहिती पुरवली. (५) व सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांपैकी कांहीं मंडळी लिखाणाचा खरेखोटेपणा सांगण्यास आज ह्यात आहेत.

श्रीदासगणूमहाराज यांच्या चरित्रांत असा कांहीं भाग आहे की त्या ठिकाणीं या जिवंत माणसांच्या शब्दावरून गोष्ट बरी वाईट ठरणारी आहे. उदाहरणार्थ, श्रीदासगणू हे 'दासगणू' होण्यापूर्वी व कवित्व करूं लागल्यानंतरहि कांहीं वर्षे तमाशे करीत, करवीत, लावण्या तयार करीत व म्हणवीत. अर्थातच तमाशांत डफ वाजवणेरे साजिंदे, नाचणाऱ्या गाणाऱ्या बाया यांच्याशीं त्यांचा नित्याचा संबंध असावयाचा व असा संबंध असल्यानें सामान्य मनुष्यानें जर अशी कल्पना केली कीं पूर्व आयुष्यांत दासगणूमहाराज यांना कांहीं दोष लागला असावा तर ती कल्पना अगदींच अवास्तव ठरणार नाहीं. पण वस्तुस्थिति अगदीं उलट होती.

दासगणू हे ‘पद्मपत्रमिवांभासि’ असे शुद्ध राहिले व यास साक्ष-त्यावेळचे त्यांचे अनेक मोठ्या अधिकाराच्या जागेवर असणारे स्नेहीसोबती त्याचा शुचिपणा अथवा पावित्र्यरक्षण सांगण्यास आज हयात आहेत.

इतका गोष्टीचा मेळ होणे हा सुयोग या चरित्राच्या बाबतींत जुळून आल्याने हैं चरित्र सर्वांगसुंदर झाले आहे असें वेगळे सांगण्याची गरज नाहीं.

माझा व श्रीदासगणू यांचा स्नेहसंबंध गेल्या चाळीस वर्षांचा आहे व तो आजहि वाढता आहे. सन १९१११२ च्या सुमारास श्री. बाळासाहेब ढमढेरे मामलेदार पंढरपुरांत प्लेग असल्यामुळे गांवाबाहेर असतांना दासगणूमहाराजांच्या कीर्तनाचा वरचेवर थाट चालायचा व प्लेगच्या दिवसातसुद्धां हजारोंनी श्रोते जमा न्हावयाचे. त्यावेळी श्री. अनंतराव यांच्या वडिलांनी गायिलेले ‘पाटिल झाला पिसा। दिसतो वैदु जसा’ हे पद, तसेच त्यावेळचे बोघलेबोवांचे दासगणूमहाराजांचे आख्यान कानांत आजहि गुणगुणत आहेत. परवांपरवांपर्यंत सवड साधेल तेव्हां श्रीदासगणूच्या कीर्तनास मी जात असें व अजूनहि अशी प्रथा चालू आहे, की पंढरपुरी अगर पुण्यांत त्यांना भेटावयास गेलों म्हणजे श्री. छगनसारख्याकडून त्यांचे एक आख्यान ऐकल्यावांचून परत यावयाचेच नाहीं.

चरित्र लिहिणे हे एका हृषीने सोर्पे पण दुसऱ्या हृषीने नाजुक व अवघड असें काम आहे. कारण, दुसऱ्याचे चरित्र कल्प्यास त्याच्याशी समरस होण्याची

पात्रता अंगीं लागते. एर्वीं त्याच्या वागणुकीची आपणांस कल्पना येणार नाहीं. आपण त्या जातीचे व्हावें तेव्हां त्यांचे महिमान कळतें हैं खरें आहे. व्यवहार करणाऱ्या माणसांचे चरित्र कळणे सोर्पे आहे. कारण आपण व्यवहारी असतों व आपल्या वृत्ती आपणांस ठाऊक असतात. आपण त्यावरून व्यवहारी मनुष्याच्या वृत्तीची कल्पना करू शकतो. पण व्यावहारिक लाभ दिसत असतांना पारमार्थिक अदृश्य लाभाकरितां चालून आलेला लाभ टाकणारा दिसला की व्यवहारी मनुष्यास त्याची उपपात्ति लावणे काठिण जातें. तो त्याला वेड्यांत तरी काढतो अथवा ती गोष्ट जुनी असली तर कपोलकलिपत तरी ठरवतो. घरांत खायला नाहीं, पोरेंबाळे, बायको अन्नविना रडत आहेत अशा स्थितींत तत्त्वपरिपालन म्हणून पाया पडून आलेले मोहरांचें ताट लाथाडणाऱ्या तुकारामबोवांची, कवडी सकाळच्या प्रहरीं दिसली कीं कपाळाला लावणारा जो द्रव्यलोभी, त्याला कशी कल्पना येणार? त्याने ही कथा ऐकली कीं तो म्हणणार, ‘अहो हीं कथेकरी कवि यांनी रचलेलीं आख्याने! असें कोठे घडतें आहे?’ आतां हा तुकाराम-बोवांचे चरित्र काय जाणणार व कसें लिहणार? तात्पर्य, संतांचे महिमान कळण्यास संतांची ईश्वरनिष्ठा, तपश्चर्या, जिव्हाळ्याची भक्ति, त्याग, प्राणिमात्रांविषयींचे प्रेम व त्यांच्या कल्याणाची काळजी इत्यादि गुण अंगीं लागतात. तरच संतांचे महिमान खरें कळेल, तुकारामबोवांनी म्हटलें आहेः—

‘भक्तांचा महिमा भक्तचि जाणती।
दुर्लभ या गती आणिकांसी ॥

तुका म्हणे अंगे व्हावें तें आपण।
तरीच महिमान येईल कळों ॥ १ ॥'

श्रीदासगणू यांच्या ठिकाणी ईश्वर-
निष्ठा, जिव्हाळ्याची भक्ति वैगेरे गुण
असल्यानें व त्यांच्यावर श्रीसाईमहाराज
व श्रीवामनशास्त्री इस्लामपूरकर या
साधुंची कृपा झाल्यानें त्यांना हीं संत-
चरित्रें गाणे सहज झालें व त्यांना गोडी
आली.

या संतचरित्राच्या बाबतींत त्यांचे
कार्य व प्रसिद्ध कै. ह. भ. प. लक्ष्मण-
रावजी पांगारकर व नुकतेच कैलासवासी
झालेले श्री. आजगांवकर या संतचरित्र-
लेखकद्वयांच्या कार्यांची तुलना करण्या-
सारखी आहे. कै. पांगारकर व कै. आजगांव-
कर आपआपल्या परीने थोरच आहेत. व
संतचरित्रांच्या बाबतींत त्यांचे कार्यहि
मोठे आहे. पण संतचरित्रे सुशिक्षित-
अशिक्षित सर्वांस आवडतील अशीं करणे
हें कार्य श्रीदासगणूंनी जितक्या प्रमा-
णावर केलें इतके या दोघांना करतां आले
नाहीं, हें कोणीहि सांगेल. कारण श्रीदास-
गणूंनी संतचरित्रे रचलीं व गायलीं व इतर
लेखकांनी लिहिलीं. कै. तात्यासाहेब केळ-
कर यांनी म्हटल्याप्रमाणे श्रीदासगणू यांनी
शक्य तितकी माहिती मिळवून ती गायलीं
असल्यामुळे ‘सोन्यास सुगंध’ यावा
तसा प्रसंग घडून आला आहे. श्रीदास-
गणूंनी संतचरित्रे उत्कृष्ट अशा काव्यांत
गुफलीं, स्वतः आख्यानरूपानें कथेंत
वर्णिलीं, यामुळे तीं जिवंत अथवा
चैतन्ययुक्त झालीं व तीं श्रोत्यांच्या
हृदयाचा ठाव एकदम गाठूं शकलीं.
श्रीदासगणूंच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं

लागल्या, दामुबोवा राग आळवूं लगले
कीं श्रोतेहि भक्तिरसांत बुद्धून जात.
यामुळे त्यांच्या काव्याचा वेगळा परिणाम
होई व म्हणूनच त्यांना संतांच्या चरित्राचा
मोठा प्रसार करतां आला.

तात्पर्य, श्रीदासगणूमहाराजांनी जुन्या-
नव्या सर्व संतांचीं चरित्रे प्रसादयुक्त
गायिलीं व जुन्या संतचरित्रांचें आयुष्य
वाढविलें. अर्वांचीन संतांचीं चरित्रे
तर या आधुनिक महिपतीच्या इतर्कीं
माहितीपूर्वक व प्रसादपूर्ण भाषेत वर्णन
केलेलीं दुसरीकडे आढळणारच नाहीत
असें म्हटलें तरी चालेल.

श्रीदासगणू हे जसे कवि म्हणून
प्रसिद्ध आहेत. तसे ते कीर्तनकार म्हणूनही
प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या कीर्तनास हजा-
रींनीं श्रोतृवृंद उपस्थित असतो व त्यांत
पंडित, शानी, शेतकरी, सुशिक्षित,
अशिक्षित, सुधारक, सनातनी, मोठीं
माणसें, मुलें, वायापुरुष सर्व प्रकारचे
लोक असतात. श्रीदासगणूंचे कीर्तन
म्हणजे ज्याच्यांत गहन वेदान्तविषयक
पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष आहेत, संस्कृतांतील
श्रुतिस्मृति, आचार्यांचे ग्रंथ यांच्यांतील
पंक्तीच्या पंक्ति श्रोत्यांसमोर ओतल्या
जात आहेत, दोन दोन तीन-तीन
आख्यानें एकदम लावताहेत, असें विद्वत्ता-
पूर्ण ज्याला म्हणता येईल असें कीर्तन नव्हे.
बरें ते स्वतः मोठे पट्टीचे गवई आहेत
व नानाप्रकारचे राग छेडताहेत असेंहि
नव्हे. अशा स्थिरींत त्यांच्या कीर्तनास
हजारींनीं श्रोते ओढले जातात, ही वेध
लावण्याची जी त्यांत शक्ति आहे तिची
मीमांसा लेखकाच्या मतें थोडक्यांत
पुढीलप्रमाणे आहे.

श्रीदासगणूचे कीर्तन हें हरिदासी कथा अथवा भजनीनिरूपण याहून थोडे वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. भजनीनिरूपणांत पूर्वरंग-उत्तररंग नसतो. श्रीदासगणूच्या कीर्तनांत पूर्वरंग उत्तररंग असतो व या बाबतीत त्यांच्या कीर्तनाचा थाट हरिदासी-कथेसारखा आहे. पण पुरा 'हरिदास' ही नाही. कारण श्रीदासगणू हे स्वतः कवि असल्यानें व आख्यानें रचण्याची त्यांना आवड असल्यानें कीर्तनांत ते स्वतःचैच कवित्व उपयोगांत आणतात. क्वचितच इतर कर्वीच्या ओऱ्या, आर्या अगर दिंड्या घेतात. त्यांच्या कीर्तनाचे लोकांना वेड लागतें याचे मर्म, प्रसादयुक्त पण अगदी आधुनिक भाषेत ते आपले विचार मांडतात व ते गेयस्वरूपाचे असल्यानें गातात, यांत आहे. अलिकडे साहित्यसंमेलनांतून कवीने आपली कविता स्वतः गाण्याचा एक कार्यक्रम असतो. त्या कार्यक्रमास किती गर्दी लोटते हें ज्यानें पाहिलें असेल त्याला वरती लिहिलेली गोष्ट चटकन् पटेल.

श्रीदासगणू यांची कीर्तने हजारे श्रोत्यांना आपले वेड लावतात याचे वर सांगितलेले हें एक प्रमुख कारण आहे. पण त्यास तशीच दुसरीही महत्वाची कारणे आहेत. त्यांच्या कीर्तनांत कटाव, दिंड्या, श्लोक वगैरे जुन्या कीर्तनकारांच्या चालीतीलच कवने पुष्कळशीं असतात. पण त्यांच्या कीर्तनाचा मुख्य गुण म्हणजे इतर कथांतून क्वचित् आढळून येणारा असा 'साधेपणा' त्यांच्या कीर्तनांत आढळून येतो. त्यांचे कीर्तन म्हणजे 'एकांकी नाटक' होत नाही. तें दंभ टाकून तळमळीने केलेली देवाची प्रार्थना

अथवा जगास तळमळीने केलेला उपदेश अशा स्वरूपाचे असते. त्यांत कृत्रिमतेचा लेश नसतो. कीर्तनांत जरी पूर्वरंग असला तरी तो वर म्हटल्याप्रमाणे क्वचितच घटप्राभाव प्रधंसाभाव वगैरे सारख्या विवादविषयक तत्त्वांचा असतो. पंडित्य दाखवण्याचे कीर्तन तें नव्हेच, त्यांच्या कीर्तनांतून नीति, धर्म, सदाचार यांचाच प्रामुख्यानें उपदेश ते करीत असल्यानें तशाच जातीचा साधा पूर्वरंग असतो व हें करीत असतांना साधी सरळ भाषा व आंतबाहेर कांहीं न ठेवता सत्यकथन केलेले असते. त्यांत पुष्कळ वेळेला सामाजिक दोषाची निर्मिडपणे चिरफाड, दंभस्फोट असतो; मग तो सतातन्यांतील दंभाचा असो वा सुधार-कांच्या दंभाचा असो. श्रीदासगणू यांना खोट्याची चीड किती होती व तें उघड-कीस आणण्यांत आपणांस व्यक्तिशः कितीहि त्रास झाला तरी तो सहन करण्याची त्यांची कशी तयारी असते याचीं उदाहरणे त्यांच्या चरित्रांत कितीतरी संपडतील. येथे पुस्तकांतील 'दंभस्फोट' या प्रकरणांतील ठळक उदाहरणांकडे बोट करतां येईल. फार महत्वाची व म्हणून लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं हा दंभस्फोट जे परके असतील त्यांचा करावयाचा व आपले आहेत त्यांच्यावर पांघरूण घालावयाचे असा जसा कित्येक वक्त्यांचा स्वभाव असतो तसा श्रीदासगणूचा नव्हे. आपल्या घरांतील म्हणून त्यांनी कोणाची गय केली नाही.

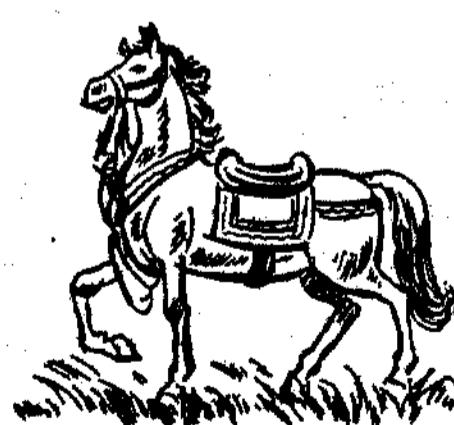
तात्पर्य, श्रीदासगणूमहाराजांचे कीर्तन सर्वांना आवडते याचीं कारणे अशीं आहेत

कीं त्या कीर्तनांत सर्वांना आवडणारा भोळा भाव आहे, यामुळे तें आबालवृद्ध माविक जनांना प्रिय होतें; खोट्याचा—दंभाचा—स्फोट व सत्याचें मंडन असल्यानें चिकित्सक सुधारकांना तें प्रिय वाटतें; जुन्या संस्कृतीचा अभिमान यांत व्यक्त होत असल्यानें तें सनातन्यांना आवडतें, पण अगदीच जुन्या चाकोरीला घरून ‘तातस्य कृपोयमिति ब्रुवाणः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति’ या वर्गातील तें नसल्यानें जुन्यास उद्बोधक नवें घेऊन पुढे जाणें अवश्य असा जुन्या नव्याचा ते समन्वय करतात म्हणून नवीन सुधारकांनाहि पसंत पडतें. निरपेक्षपणानें देवाला आळवणे व सदुपदेश करणे याच हेतूने कीर्तन होत असल्यानें त्यांची टीकाहि बोचक वाटत नाहीं व स्वतःचें उल्कृष्ट कवित्व स्वतःच म्हणत असल्यानें रसिकांना तें प्रिय आहे. थोडक्यांत श्रीदासगणूच्या कीर्तनाचें वर्णन करा-

वयाचें म्हणजे श्रीएकनाथांनी पुढील अभंगांत म्हटल्याप्रमाणे त्यांचें ‘संतघरच्या मर्यादित’ कीर्तन होतें व म्हणून सर्वांना प्रिय होतें.

“ सगुणचरित्रे परम पवित्रे सादर वर्णावीं ।
सज्जनवृन्दे मनोभावे आधीं वंदावीं ॥ १ ॥
संतसंगे अंतरंगे नाम बोलावे ।
कीर्तनरंगीं देवासन्निध सुखेंचि डोलावै ॥ २ ॥
भशिकानाविरहित गोष्ठी इतरां न कराव्या ।
प्रेमभरें वा वैराग्याच्या युक्ति विवराव्या ॥ ३ ॥
जेणे करुनीं मूर्ति ठसावी अंतरी श्रीहरीची ।
ऐसी कीर्तनमर्यादा आहे संतांच्या घरची ॥ ४ ॥

आटीव गाईचें दूध, त्यांत खडीसाखर,
वर केशाराची काढी व वेलदोऱ्याची पूड
असावी म्हणजे त्या दुधास गोडी येऊन
तें सर्वांनाच किती प्यावे असे वाटते अशा
गोदुऱ्यामृताप्रमाणे श्रीदासगणू यांचे
(पान ३० पहा)

ईश्वराकडे मन कसें लागले पाहिजे ? जसें सतीचें पतीकडे, कृपणाचें धनाकडे किंवा विषयीं माणसाचें विषयाकडे असतें तसें. ईश्वरासंबंधीं ज्या वेळीं असला ओढा उत्तम होईल त्या वेळीच ईश्वराचा लाभ होईल.

कीर्तन मसालेदार गोड आहे व म्हणूनच ते पुनः पुनः श्रवण करावि असें सर्वाना वाटते.

रत्नांत ज्याप्रमाणे हिरे, माणिक, पाच वैगैरे प्रकार असतात तसे यांच्या ग्रथांत आहे. श्री. आठवले यांनी जें वर्गीकरण केले आहे त्यांत पंधरा वर्ग सांगितले आहेत. त्यांत संतचरित्रे, टीकात्मक ग्रंथ, स्फुट पदे, आरत्या, अष्टके, स्तोत्रे, पोवाडे, खंडकाव्य, सुभाषिते, कीर्तनोपयोगी आख्याने इत्यादि प्रकारे आहेत. नुसर्ती आख्याने पुरीं ५९ व अपूर्ण ४ मिळून ६३ आहेत. ओवीबद्ध टीकाग्रंथ आठ आहेत. संतचरित्रात्मक ओवीबद्ध ग्रंथ ११ आहेत. व अजूनहि यांत ८८ व्या वर्षी भर पडतच आहे! महाराजांचे श्वासोच्छ्वासादि प्रबंध व्हावेत अशी श्रीपांडुरंगाची कृपा असल्यामुळेच एवढी ग्रंथरचना होऊं शकली यांत शंका नाहीं.

श्रीदासगणू यांच्या काव्याची चर्चा श्री. आठवले यांनी १८० पानांत केलेली आहे. साहित्यशास्त्राच्या कसोटीला लावून बघितले असता त्यांच्या काव्यांत किती गुण उत्तरतात, हे श्री. आठवले यांनी उक्तषट्पणे दाखवले आहे.

श्रीदासगणूच्या काव्यासंबंधी आणखी एक गोष्ट सांगणे आवश्यक वाटते. कित्ये-कांना वाटते कीं लोकगीत होण्याकरतां काव्याचा विषय शृंगारच लागतो. अध्यात्मासारख्या ‘नीरस’ विषयावर काव्य रचून काय उपयोग? ‘कोण वाचणार’ असें कित्येक लोक म्हणतात. तसेच कित्येक म्हणतात, ‘अहो, ईश्वर, संत, त्यांचे चमत्कार हे आतां शिळे जुनाट विषय झाले. याला आतां गिर्हाईक नाहीं. ‘डोळ्यांनी बघतो ही ईश्वराची कृपा’ अथवा ‘आई थोर तुझे उपकार’ इत्यादि काव्यांना आतां हल्ळीच्या समाजांत

॥ श्री साईनाथ प्रसन्न ॥

बौम्बे सिल्वर शॉप

टेलिफोन ३८८६२

शुद्ध चांदीचा हरेक तप्हेचा माल बनविष्याचे व ऑर्डरप्रमाणे माल करून देण्याचे विश्वासलायक ठिकाण. त्याच्यप्रमाणे सोन्याचाही माल ऑर्डर-प्रमाणे करून देण्यांत येतो. एकदो भेट देण्याची तसदी घेऊन खात्री करून नेण्याची विनंती आहे.

बा. गो. जुवेकर

मालक

गिरगांव, मांगलवाडी,
श्री धूतपापेश्वर प्रासाद, मुंबई नं. ४

॥ विमलेश्वर प्रसन्न ॥

भा. रा. रेवणकर सराफ

ठळकवाडी (बेळगांव)

सोन्या-चांदीच्या तयार
दागिन्यांचे व्यापारी

आमचेकडे खडे मोत्यांचे सेटिंगजचे आधुनिक पद्धतीचे दागिने, लफें, तन्मणी, नेकलेस इअर्रिंज वैगैरे तयार होतात.

बाहेरगांवच्या व्यापाऱ्यांचे ऑर्डर-कडे विशेष लक्ष दिले जातें.

स्थान नाहीं.’ या असल्या सर्व शंकांना श्रीदासगणूच्या काव्यासंबंधीं लोकांनी दाखवलेली सुचि ही उत्कृष्ट उत्तर आहे. जुनेच विषय पण मांडणी अशी सुंदर, भाषाहि ठसकेबाज, वर्णने अशी हुबेहुबे कीं श्रोत्यास वाटावै आपण नव्यानेच हैं चरित्र ऐकत आहोत. ज्याला स्फूर्ति आहे. ज्याला प्रतिभा आहे, त्यांना जुना विषय सुद्धां चालतो. त्याला अध्यात्म आड येत नाहीं. ‘शृंगाराचिया माथा’ पाय ठेवीत अध्यात्म डौलानें तेथें वावरतें.

श्री. अनंतराव यांनी या ग्रंथांत प्रथम विभागांत श्रीदासगणूचें चरित्र २१७ पानें दिलें आहे. दुसरा विभाग वाज्ञयपरिचय यामध्ये त्यांची भूमिका देऊन त्यांच्या वेगवेगळ्या काव्यप्रकारांशीं वाचकांचा परिचय करून दिला आहे. ‘एक गहूं प्रकार वहु’ अशांतलाच हा प्रकार आहे. जसे गव्हाचे ‘मांडे’, ‘घीवर’, ‘पुन्या’ ‘गव्हले’ वर्गे प्रकार करतात, तसेच ‘भगवद्भक्ती’चे वेगवेगळ्या रूपांत हे अविष्कार आहेत. सर्वच गोड आहेत पण प्रत्येकाची चव वेगळी आहे. हा भाग २१९ व ४०८ पर्यंत दिला आहे. पुढे काव्यग्रंथांची यादी ओवीसंख्या व पंक्तिसंख्येसह दिली आहे. शेवटी वाच-

कांना इतका हा दूधसागर पिण्यासु सवड नसणार म्हणून कांहीं निवडक वैचं देऊन श्रीदासगणू महाराज यांच्या व्यक्तित्वाचा आणि वाज्ञायाचा परिचय करून देण्याचै कार्य संपवलें आहे.

श्री. आठवले यांनी चरित्रविषयक ग्रंथास आवश्यक असणारी सर्व सामग्री कसोशीने गोळा केली आहे व तिची निवड करून वाचकांच्या समोर हैं भक्तिरसानें भरलेले ताट ठेवले आहे. वाचकवर्ग याचा आस्वाद घेऊन ‘अन्नदाता’ सुखी होवो आणि त्याच्याकडून अशीच श्रीपांडुरंगाची सेवा घडो असा आशीर्वाद देईल अशी माझी खात्री आहे.

या ग्रंथाचे विषय श्रीदासगणूमहाराज यांना ८८ वैं वर्ष लागले आहे. या उत्तर वयांतहि ते विचारसागरासारख्या शारीरभाष्यांतील प्रक्रिया सांगणाऱ्या ग्रंथास औव्यांचे रूप देतच आहेत. हैं पाहून श्रीनामदेवरायांनीं जी श्रीरुक्मिणीरमण पांडुरंगाची प्रार्थना केली तिची आठवण होते.

‘आकल्प आयुष्य व्हावै तया कुळां।
माझिया सकळा हरिच्या दासां॥’

श्रीसाई लीलेतील जाहिरातीचे दर

	कव्हर पेज	कव्हर पेज	आंतील पान
२ रु—३ रु		४ रु	
पूर्ण पान एकाच वेळेस	रु. ६०	रु. ७५	रु. ४०
अर्ध " " "	रु. ३५	रु. ४०	रु. २५
$\frac{9}{4}$ " " "	रु. —	रु. —	रु. १५
$\frac{9}{5}$ " " "	रु. —	रु. —	रु. १०
पूर्ण पान एक वर्षांकरितां	रु. २००	रु. २५०	रु. १३५
अर्ध " " "	रु. १२०	रु. १३५	रु. ८५
$\frac{9}{4}$ " " "	रु. —	रु. —	रु. ५०
$\frac{9}{5}$ " " "	रु. —	रु. —	रु. ३५

वि. सू.:—जाहिरात देतेवेळी ५० टक्के आगाऊ रकम पाठविण्याची विनंती

MATUNGA CLEANING WORKS

ESTD. 1934

Prop. S. V. PRADHAN

MODI NIWAS, BOMBAY 19

Washers, Dyers and Dry Cleaners.

A Pleasure to You—a Satisfaction to Us

Chemical Cleaners, Super Fine Darners

Master Dyers

FOR

Cotton, Woollen, Silken & Jari Whole Cloths

सर्व तन्हेच्या कपड्यांची धुलाई, रग व रँझ काम

व्यवस्थित करणार

माटुंगा कूरीनिंग वर्क्स

(स्थापना १९३४)

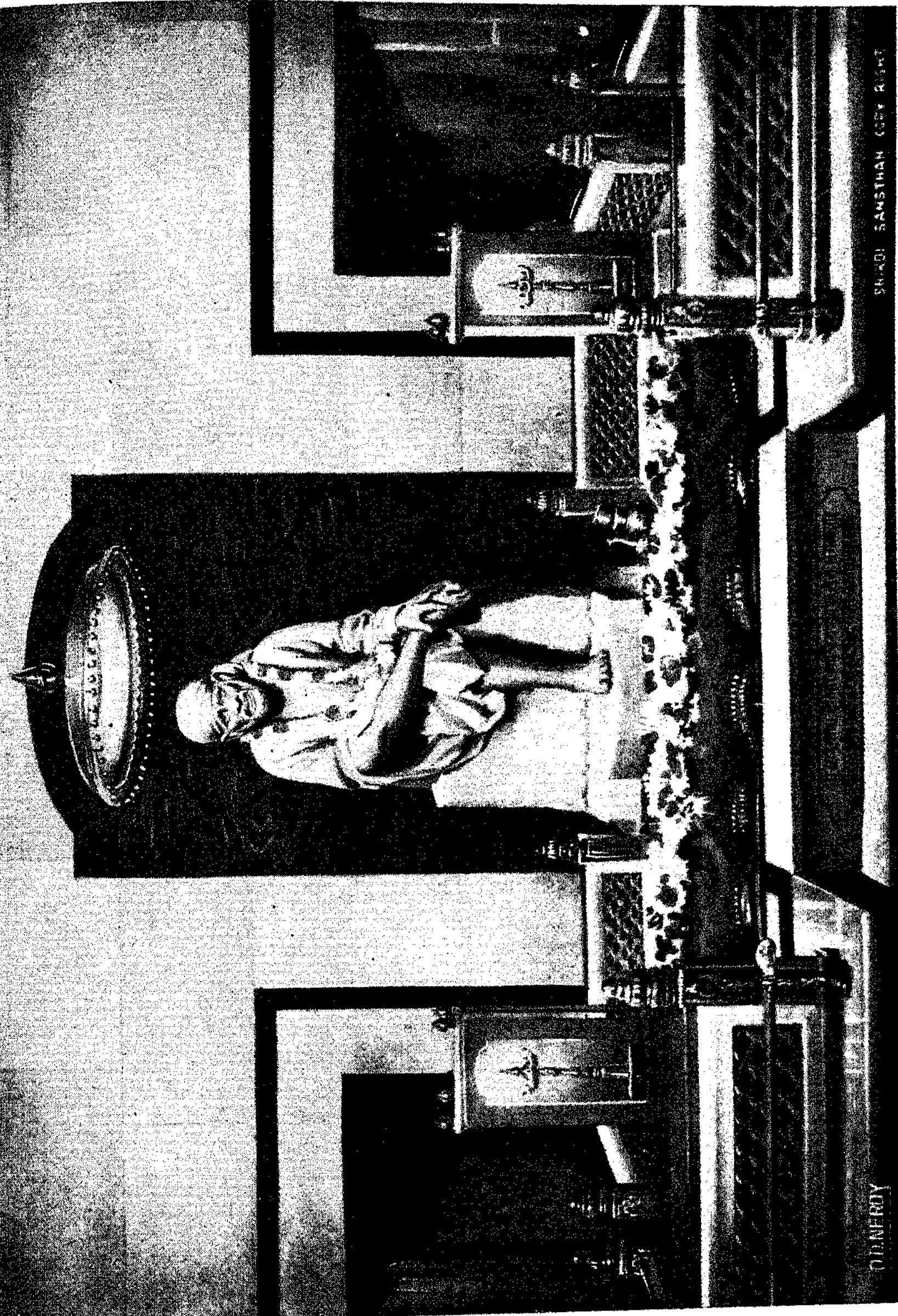
मालक : एस. व्ही. प्रधान

मोदी निवास, मुंबई १९

"Weiter läuft der Wagen nach Süden"

WAGEN & MACHINEN

ALMAY

दुसऱ्याचा धर्म कितीहि श्रेष्ठ वाटला
तरी तो त्याचा धर्म असतो, तुझा
नव्हे. प्रत्येक व्यक्तिचे धर्म निरनिराळे
असतात. ते त्या ल्या व्यक्तिच्या वेताचे
असतात. माशाचा धर्म पाण्यांत
रहाण्याचा. दुध फार मोलाचे म्हणून
तो दुधांत राहिला तर त्याची प्रगति
होणार नाहींच पण तो मरुन जाईल.
म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तिने स्वकर्म
करावयाचे आणि ते करीत असतांना
त्या कर्मांत चित ओतावयाचे म्हणजे
त्याचे विकर्म होते.

साईबाबांचा कर्मयोग

★
लेखक : श्री. अ. य. धोडे

तुमच्या संस्थेचे ध्येय कोणते ? तुमच्या
नियतकालिकाचे धोरण कोणते ?
तुमच्या पक्षाची तात्त्विक भूमिका कोणती ?
असें नेहमीं विचारले जाते, तसेच परंपरेत
अध्यात्मज्ञान हेंच खरें तत्त्वज्ञान असल्याची
जाणीव आहे, त्यामुळे एखाद्या संताच्या-
बाबतींत त्या संताचे तत्त्वज्ञान कोणते
असा प्रश्न विचारला जातो; आणि प्रत्येक
संताचे वेगळे तत्त्वज्ञान असले पाहिजे
अशी अपेक्षा केली जाते. वास्तविक
प्रत्येक संताचे वेगळे तत्त्वज्ञान ते काय
असणार ? जनतेमध्ये धर्म जागृती करणे
हे संताचे ध्येय ! आणि त्याला अनुसरून
कार्य केले जाते. ते जर या एकाच ध्येयाने
अवतीर्ण होतात तर तत्त्वज्ञान वेगळे
कसे असेल ? मात्र कार्यपद्धति वेगळी
असल्यामुळे सबंध तत्त्वज्ञानचे वेगळे
आहे असा भास होतो इतकेच.

शाळांशाळांतील शिक्षणक्रम एकच
असतो. पण वेगवेगळ्या शाळांतील
वेगवेगळ्या शिक्षकांची शिक्षाविष्याची
शैली वेगवेगळी असते. कांहीं शिक्षक
परीक्षा हें ध्येय हष्टीपुढे ठेवून विद्यार्थ्यांची
तयारी करून घेतात. तर कांहीं शिक्षक
विद्यार्थीत माणूसकी निर्माण होण्याइतकी
त्याची बुद्धि विकासित व्हावी असा प्रयत्न
करतात. कांही पुराणिकबुवा असतात तर
कांहीं शिक्षक सर्वांत मंदबुद्धी विद्यार्थ्यांला
समजेल अशा पद्धतीने शिक्षितात.
त्याच्या बुद्धीचा विकास होत असतांच
परीक्षेची तयारी होतेच. केवळ परीक्षेची
तयारी करून घेतल्याने शिक्षणाचे ध्येय
कांहीं साध्य होत नाही.

शिक्षकांच्या या प्रकारांप्रमाणेच
संतांचेहि प्रकार आहेत. मानवी जीविताचे
साफल्य सोक्षांत आहे पण कांहीं संतांनी

या ध्येयाकडे लोकांना फरफटत नेण्याचा प्रयत्न केला तर कांहींनी त्यांना हाताशीं घरून एक एक पाऊल टाकण्यास शिकविले. ज्यांनी फरफटत नेण्याचा प्रयत्न केला त्यांनी तेंच तत्त्वज्ञान अल्यंत गूढ भाषेत मांडले. पहिल्या इयत्तेतल्या विद्यार्थ्याला एम. ए. च्या अभ्यासक्रमाचे घडे देण्यासारखे होते तें. त्यामुळे विद्यार्थ्याला पहिली सुद्धां पास होता येत नाही. उलट विद्याभ्यासालाच कंठाळतो तो. या पद्धतीमुळे म्हणजे एकदम मोक्ष प्राप्त करून घेण्याच्या प्रयत्नामुळे मोक्ष बाजूलाच राहिला पण निवृत्ति आणि व्यक्तिवाद यांनी थेमान घातले.

“संसारांतून मुक्त हो. माता, पिता, पत्नी, पुत्र, मित्र, सगेसोयरे यांपैकीं कोणीहि तुझें नाहीं. हे सर्व या जन्मापुरते एकत्र जमलेले वाटसरू आहेत. त्याचा तुझा कांहींहि संबंध नाहीं. त्यांचा विवेकानं त्याग कर आणि तुझा तूं उद्धर करून घे” अशी कांहीं संताची घाई आहे. यांतून आम्ही जीवनाबद्दल उदासित, गलितमात्र आणि दुर्मुखलेले बनले. आम्हाला जीवनाबद्दल गोडी नाहीं. सारे जीवन अर्थहीन आहे. असे आम्ही नकळत मानीत आले आहों आणि जगण्यांत आनंद अहे याची फारशी कधीं जाणीव ठेवली नाहीं. पण कांहीं झाले तरी ऐहिक सुखांत गुरफून गेलेला, त्यांना लालचावलेला मनुष्य त्यापासून एकदम परावृत्त व्हावा कसा हा प्रश्न आहे. हे तत्त्वज्ञान कितीहि गोडस असो, कितीहि अर्थपूर्ण असो पण ऐहिक सुखांतील आकर्षणांपुढे तें फिके पडते. त्यापासून परावृत्त करणे हे पहिले कार्य

जाणून कांहीं संतांनी मनुष्याला संसारांत ठेवूनच त्याला भक्तिमार्गाला लावण्याचा मार्ग अंमलांत आणला. श्रीकृष्णानें भगवद्रीतें प्रतिपादिलेला कर्मशीलतेचा तो हाच मार्ग !

श्री साईबाबांनी गीता मार्गाचाच शेवटपर्यंत कटाक्षानें पाठपुरावा केला, संसार सोडून निवृत्त भक्तिमार्गाला लाग असा कधीं त्यांनी प्रत्यक्ष उपदेश केला नाहीं किंवा तसा अप्रत्यक्ष प्रयत्नहि केला नाहीं. साईबाबाच्या सभोंवर्तीं गोळा झालेल्या व्यक्तिमध्ये श्रद्धावान व्यक्ति बन्याच होत्या. काकासाहेब दिक्षित, काका महाजनी, नानासाहेब चांदोरकर, अण्णासाहेब दाभोलकर, शामराव देशपांडे, म्हाळसापती, तात्या पाटील, देव मामलेदार अशा अनेक व्यक्ति होत्या. काकासाहेब दिक्षितांचा पाय लंडन शहरांत अधू झाला होता. पायाचे लंगडेपण जावे म्हणून त्यांनी साईबाबांचे दर्शन घ्यावे अशी प्रथम शिफारस केली गेली होती. पण पायाच्या लंगडेपणापेक्षां मनाचे लंगडेपण घालविण्याची माझी तळमळ आहे असे त्यांनी उत्तर दिले होते. याचा अर्थ परमार्थाचे बीज प्रथमपासूनच त्यांच्यामध्ये होते असा होतो. बाबांच्या सहवासांत ते बीज वाढीला लागले आणि त्याचा वृक्ष झाला; याचा दाखला सच्चरित्रांत त्यांच्या मृत्यूच्या हकिकतीमध्ये मिळतो. पण हा वृक्ष बाबांनी त्यांना संसारांत ठेवून वाढविला हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. सांसारिक माणसाची परमार्थिक प्रगति कितपत झाली आहे हे पाढूनच बाबा त्याची प्रगती साधीत असत. बांद्याचे रघुनाथराव तेंडुलकर व

त्यांची पत्नी हीं दोघेहि बाबांची भक्त होतीं. रघुनाथरावांच्या सेवानिवृत्तिच्या वेळी त्यांची आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे पेन्शन मिळावें म्हणून बाबांना विनंती केली गेली. बाबांनीं त्यांना एकशें दहा रुपये पेन्शन मिळण्याची व्यवस्था केली. पण अण्णासाहेब दाभोलकरांना मात्र चरितार्थाला पुरेल एवढे पेन्शन मिळाले नसल्यामुळे त्यांना एखादी दुसरी नोकरी मिळावी अशी बाबांकडे विनंती केल्यावर मात्र बाबा म्हणतात, 'चाकरी मिळेल रे पण त्यांने आतां माझी चाकरी करावी !' यावरून अण्णासाहेबांची पातळी उंचावली होती. ती तशीच उंचावत न्यावी असा बाबांचा हेतू दिसतो. तात्या पाटील बाबांबरोबर १४ वर्षे झोँपत. तात्यांबद्दल बाबांच्या मनांत भारी प्रेम पण त्याचें वडिल निघन पावले, ते कुटुंबाचें कर्ते झाले, विवाहित झाले तेव्हां त्याचें झोपण्यास येण्याचे बंद झाले. बाबांचा शब्द मानप्यास सदैव तत्पर असलेल्या या सद्भक्ताला बाबांनीं विवाहापासून परावृत्त केला नाही. त्याला वैवाहिक जीवनाचा पुरेपूर आस्वाद घेऊं दिला. माधवराव देशपांडे उर्फ इयामा तर बाबांचे लाडके भक्त. इयामा कांहीं बोलले तरी बाबा रागवत नसत. किंवा त्यांना दूर करीत नसत. इयामाची आर्थिक परिस्थिती कांहीं समाधानकाऱ्क नव्हती. पण बाबांनीं त्यांना कधीं विशेषशी आर्थिक मदत केली नाहीं. वास्तविक बाबा रोज अनेकांना पैसे देत पण त्या यादींत इयामाचे नांव नव्हते. इतकेच नव्हे तर शिंदे सरकारनीं इयामाची गरिबी पाहून देऊं केलेली पांच हजार रुक्म स्वीकारण्यास बाबांनीं बंदी केली. खरें

म्हणजे केवळ बाबांची आशा नाहीं म्हणून गरिबीत वावरणारा माणूस पांच हजार रुपयांवर पाणी सोडण्यास तयार होतो यावरून त्यांची बाबांवर किंती श्रद्धा होती हें सिद्ध होतें आणि त्यांतून त्यांच्या भक्तिची पातळी अनुभवास येते. पण एवढ्या या थोर भक्तासहि बाबांनीं संसारांतून उठविले नाहीं. या लोकांना संन्यास धर्माची दीक्षा देणे सुलभ होते. पण बाबांनीं तसें कांहीं केले नाहीं.

बाबांचा हा मार्ग सर्व श्रेष्ठ मार्ग आहे. मोक्षाचा मार्ग सर्वांनाच रुचणारा नाहीं. आणि पेलणारा नाहीं. मला मोक्ष नको, मला एहिक सुख पाहिजे असें म्हणणारा बहुसंख्य समाज आहे. मग त्यांचीं नांवे मुक्तिच्या यादींतून पुसून टाकावयाचीं काय ? तसें करतां येणार नाहीं कारण जीवनाची अंतिम परिणती कशी साध्य व्हावी ?

मनुष्य जन्माला आला कीं, त्याच्या आयुष्यभर त्याच्या हातून अनेक क्रिया घडत असतात. खाणे, पिणे, रागद्वेष, स्वप्ने, मानापमान, सुखदुःख अशा सर्वांचे त्याच्या मनावर संस्कार होत राहतात आणि शेवटीं या सर्वांतून बलवान असा एक संस्कार साररूप करतो. तो मृत्यु पावला कीं मृत्यु नंतरच्या चिरनिद्रेनंतर हा पूर्वजन्मीचा संस्कार बरोबर घेऊन तो जन्माला येतो. पूर्वजन्मांतील बन्या वाईट संचिताचे गाठोडे सुद्धां तो बरोबर आणीत असतो. त्याला या संस्कारांतून आणि भोक्तृत्वांतूनच आपली या जन्माची प्रगती साधावयाची असते. मानवजन्म म्हणजे पूर्वजन्मीच्या पापपुण्यानुसार दिलेला शिक्षा नव्हे किंवा बढतीहि नव्हे

अथवा पूर्वजन्मानुसार या जन्मीची कसोटीहि नव्हे. तर स्वतःची प्रगति करून घेण्यासाठी दिली गेलेली संधि होय! ही प्रगति मी माझ्या स्वभावांतून करूळ शकेन. जो माझा स्वभाव नाहीं त्यांतून माझा मी विकास कसा काय करणार? तें अशक्य आहे. मला कोणी संन्यासी हो म्हणून आग्रह केला किंवा मला तसें वाटले म्हणून मी संन्याशाचें सोंग घेईन पण संन्यास धर्म हा माझा स्वभाव, माझी शील, माझा धर्म नसल्यामुळे संन्यास धर्माचें सोंग मला वठवतां येणार नाहीं. धनुर्धारी अर्जुन आत्पइष्टांच्या आसक्तीनें मोहित होऊन संमोहावस्तेंतून तात्पुरत्या वैराग्याकडे छुकूळ लागला. पण त्याच्या तात्कालिक संमोहावस्थेचा फायदा होऊन श्रीकृष्णानें त्याला संन्यासदीक्षा दिली असती तर त्याला संन्याशाचा वेष घेतां आला असतां इतकेच. संन्याशाची वृत्ति कशी येणार! रानांत शेवटीं त्याची क्षात्रवृत्ति जागृत झाली असती. रानांत तो शिकार करीत राहिला असतां, कारण संन्यास धर्म त्याचा धर्म नव्हता, स्वभाव नव्हता, वृत्ति नव्हती. स्वधर्मात राहूनच माणसाचा विकास होतो. दुसऱ्याचा धर्म कितीहि श्रेष्ठ वाटला तरी तो त्याचा धर्म असतो, तुझा नव्हे. प्रत्येक व्यक्तिचे धर्म निरनिराळे असतात. ते त्या त्या व्यक्तिच्या बेताचे असतात. माशाचा धर्म पाण्यांत रहाण्याचा. दुध फार मोलाचे म्हणून तो दुधांत राहिला तर त्याची प्रगति होणार नाहीच पण तो मरून जाईल. म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तिनें स्वकर्म करावयाचें आणि तें करीत असतांना त्या कर्मात चित्त ओतावयाचें म्हणजे त्याचें विकर्म होतें.

कर्मावरोवर मनाचा मेळ असला की विकर्म होतें. स्वधर्माचरणाची स्थूल क्रिया म्हणजे कर्म आणि त्याला मानसिक अनुसंधानाची जोड मिळाली की त्यांत निष्कामता निर्माण होते.

वृत्तींतून स्वभाव बनतो आणि स्वभानुसार क्रिया घडत असते हें जर खरें आहे तर एका वृत्तींतून दुसऱ्या वृत्तीनं पटकन कशी उडी घेतां येईल. त्या वृत्तीला वळण देत, विकास करीत बदलणें हेच फक्त शक्य आहे. यांतून मनुष्य आपली सुधारणा करूळ शकेल हा पटण्यासारखा मार्ग आहे. त्यावरच गीता सांगितली गेली. तोच बाबांचा मार्ग होता. संन्यांसधर्माच्या नांवावर निवृत्तिपरतेचें शब्दजाळ पुरवून कृतिहीन शब्दज्ञानी तयार करण्याचा कारखाना साईबाबांनी काढला नाहीं. अशा शब्दज्ञान्यांवर विश्वासून चालणाऱ्या भोळ्या जनांच्या अपसमजांचा निरास करणारी कर्मशीलता म्हणजेच संसारांत राहून समाजसेवेत जीवन अर्पण करणें आणि त्यांनं भक्तिज्ञान यांचा विरोध नाहीं. इतकेच नव्हे तर ही कर्तव्ये इश्वरार्पण बुद्धिनें करणे हा मोक्षाचा मार्ग आहे असें प्रत्ययास येणारी साईबाबांची पद्धत होती. त्यासाठी त्यांनी आपल्या भौंवती संन्याशांचा तांडा उभा राहूं दिला नाहीं. शिष्यांच्या पलटणी तयार केल्या नाहींत. तर संसारांत राहून त्यांना भूतदया, समबुद्धि, एकेश्वरवादया सर्वातून प्रेमाची शिकवण इत्यादि अनेक मार्ग दाखविले. ते दाखवितांना भगवंताच्या अधिष्ठानविरहीत केलेली व्यावहारिक कामे व त्यांचे

—श्रीसाईलीला—

परिणाम हैं आसुरी संपत्तिचें होत, त्यानें सुमाजाचें खरें कल्याण होत नाहीं; अध्यात्माचा हा पाया सुटला तर सुमाजाचा तोल सुहून स्वार्थ, अनाचार, भृष्टाचार माजतात ही शिकवण निरनिराळ्या प्रसंगांनी त्यांनी प्रतिपादलेली आहे. साईसच्चरित्रांत याबद्दलचे अनेक पुरावें आहेत पण विस्तारभयास्तव ते देत नाहीं.

या सर्वांमध्यें साईबाबांच्या कार्यपद्धतीचें एक वैशीष्ट्य आहे. त्यांना जी गोष्ठ पटवावयाची असेल तसा प्रसंग घडावयाचा आणि त्यावेळी असे चार दोन शब्द बोलावयाचे कीं त्यावेळची कृति, त्या कृतीचे परिणाम व त्यांना अनुसरून उपदेशाचे दोन शब्द यांचा एकत्रित परिणाम त्या व्यक्तिच्या मनावर होण्याचें अचूक कार्य होत असे. तात्त्विक चर्चेत

लोकांना बुचकळून काढण्याचें त्यांनी अखेरपर्यंत टाळलें हेच त्यांच्या कार्याचें सौंदर्य आणि ईश्वराची परमभक्ति करून मुक्ति मिळव असें सर्रास सांगत सुटण्याचे टाळून हेतू साधणे ही त्याची कला. ऐहिक सुखाकडे सारखी ओढ असलेला मनुष्य कोरडे उपदेश आणि ऐहिक सुखापासून दूर नेण्याचे दृष्टोत्पत्तीस येतील असे केलेले प्रयत्न पाहून घावरतो. तो अशा संताच्या वान्याला जाऊ इच्छित नाहीं. त्याला संन्यासी होण्याची कल्पना भेडसावीत असते. तो जातो ऐहिक सुख मागण्यासाठी. त्याला एका पैशाच्या साखरेच्या मोबदल्यांत ब्रह्मांडाच्या मोलाचा मोबदला हवा असतो. त्याच्यापुढें भलतेंच कांहीं अतकर्य, अघटित असें ठेवल्यावर त्यांने तरी काय करावे ! बाबांच्या कार्याची गोम आणि त्याचे मोल संसारांत राहून कर्मयोग आचाराच्या शिकवणूकीत आहे.

चकमकीचा दगड शंभर वर्षे पाण्यांत पडून राहिला तरी त्यांतील अग्र उत्पन्न करण्याची शक्ति नष्ट होत नाहीं. बाहेर काढून लोखंडानें प्रहार करतांच ठिणगी तयार. खरा भक्त वाटेल तेवढ्या कुसंगतीत राहिला तरी त्याची श्रद्धा ढळत नाहीं !

श्रीसार्वविश्वरूपदर्शनारुप्यान

कवियित्री— डॉ. मायावती गुरुते, एल. सी. पी. एस० ज़िल्हार्कृष्णन्

नमन

(१) शार्दूलविक्रीडित

आधीं वंदुनि आदरे तव पर्दीं
कार्यास आरंभिती ।
होता पूर्ण कृपा तुझी गणपते
राहीन तेथें भिती ।
ठेवी हस्त तुझा शिरीं मम सदा
श्रीशारदे प्रार्थना ।
सार्व एकच मागते हठ असो
पायीं तुझ्या भावना ।

(२) ओव्या

वैजयंती माळ गळां ।
कानीं शोभती कुंडले ।
वैकुंठीचे भगवान ।
शिरडींत मी पाहिले ॥ १ ॥
गोपसखा गोकुळीचा ।
कान्हा यशोदामार्दीचा ।
कृष्ण राजा द्वारकेचा ।
ज्ञाला बाबा शेरडीचा ॥ २ ॥
सेतु बांधिला सागरी ।
शीला अहिल्या उद्धरी ।
दुष्ट राक्षसा संहारी ।
आतां सार्व गोदा तिरी ॥ ३ ॥
अनसूया पतिव्रता ।
केले तिन्ही देवा बाळ ।
अवधूत दत्तराज ।
घेर्व पुन्हां अवतार ॥ ४ ॥
आले यमुनेला पाणी ।

वसुदेव कष्टी मनीं ।
लावी अंगुष्ठ श्रीहरी ।
गोदा हरखली मनी ॥ ५ ॥
रास क्रीडा गोपिकांची ।
पावा वाजवी गोविंद ।
भक्तप्रेमे शीलधीचा ।
सार्व प्रभू होई धुंद ॥ ६ ॥
अष्टवर्षांची मूर्ती ।
दिसे देवकी मायेला ।
सोळा वरुषाचा सार्व ।
शीलधींत प्रगटला ॥ ७ ॥
दिसे बालमुखामध्ये ।
विश्वरूप यशोदेला ।
दाखविलैं शीलधींत ।
विश्वरूप देव बाळा ॥ ८ ॥
शत्रु असूर मर्दिले ।
सज्जनास सुखाविलैं ।
भक्तकामकल्पद्रुम ।
शीलधींत मी वंदिले ॥ ९ ॥
जप तप साधनांनी ।
योग-ज्ञानाच्या मार्गांनी ।
सांपडेन (ल) शोधोनिया ।
तिन्ही लोकांचा हा घनी ॥ १० ॥
ठाव लागे न इंद्रिया ।
थकलीही जड काया ।
अणु रेणुंत भरला ।
आडविंते परि माया ॥ ११ ॥
वंदी पादपद्म तुझे ।
धूळ लावीते कपाळा ।

ब्रह्मांडाचा हा नायक ।
सांई शीलधीत झाला ॥ १२ ॥
तात माता भक्त थोर ।
वाट चालले भक्तीची ।
अर्ध्य देते पदावरी ।
कथा गाऊन साईंची ॥ १३ ॥

(३) भुजंगप्रयात
चलावे वदे शीलधी नित्य जाया ।
प्रभु साइच्या पादपद्मा पुजाया ।
हृदीं भक्तीची ज्योत ती सदुजाया ।
नको कांहि दूजे मनाला सजाया ॥

(४) भुजंगप्रयात
डहाणू समुद्रातिर्यि एक गांव ।
तिथे रहाती मामलेदार देव ।
मनीं येतसे जाऊनी शीलधीला ।
पहावें गुरु माउलीच्या पदाला ॥

(५) दिंडी
सांईचरणी दृढ भाव बालकृष्णा ।
लागलीसे उपदेश सांईतृष्णा ।
वाटे पाहे कधि हेतु पूर्ण होई ।
सगदुरु तुं तैसाच शिष्य मीही ॥

(६) अंजनीगीत
नितनियमानें जानेश्वरिला ।
वाचायाचा नियमही केला ।
सिद्धी नाहीं परि तो गेला ।
समजेना कां हे ॥

(७) शार्दूलविक्रीडित
संसारांत असे दिना क्रमितसे
पोटार्थ हो नोकरी ।
न्याया देत असे, दया मनि वसे,
निष्ठाहि सत्याकरी ।
गीता वाचितसे मुखोद्रत असे
स्तोत्रें पुरणें किती ।
भार्या नम्र गुणी सुपुत्र सदर्नी
भाग्यास नाहीं मिती ॥

(८) शिखरिणी
रजा घेती मोठी
म्हणति शिरडी जाउं सगळे ।
सर्वे माता पत्नी
भगिनी सुशिला आणिक मुले ।
बधूं सांई भोळा
विलसत शशी भाळि सुखदा ।
तपश्चर्या केली
सहजचि उमा पावत सदा ॥

(९) भुजंगप्रयात
उपाधीं बहू जीवर्नीं नाहि शांती ।
अती धांवरे, चित्त त्या नाहि भीती ।
नदी ही भवाची तरायास नांव ।
सहा शत्रुंना निर्दली सांई-नांव ॥

(१०) पद—
तळमळ तळमळ होई ।
येना मजला प्रचीती कांहीं ॥ धृ ॥
चातक पाही मेघ कधीं ये ।
वाट तशी मी पाहीं ॥ १ ॥
आवरितो ह्या चंचल चित्ता ।
तिळही ना स्थिर राही ॥ २ ॥

(११) आर्या
जानेश्वरी तुम्हीं कां वाचित नाहीं
तुम्हा तिची प्रीती ।
बसुनी वाड्यामध्ये देवांना
जोग सहजची पुसती ॥

(१२) दिंडी
नियम करतो परि सिद्धीस जात नाहीं ।
कळेना कां कोपला जान आई ।
वदति बापू द्या पोथि सांई हार्ती ।
हेतु तुमचा पुरवील जान मूर्ती ।

(१३) शार्दूलविक्रीडित
पोथी देउनि हाति काय कथु त्या
दे त्वां करे हो मला ।

नाहीं बोलत काय त्या न कळले
हेतु मनी चिंतला ।
लोहा स्पर्श घडे नशीब उघडे
होते क्षणी कांचन ।
आलो त्वसदि मारणे लवकरी
वा तूं करी पावन ।

(१४) आर्या

पुसती बालकरामा कैसी ज्ञाली
कृपा तुम्हीं सांगा ।
पावन पतिता केव्हां करिते न कळे
गुरुकृपागंगा ।

(१५) अंजनी गीत

आला चंद्रु वदला देवा ।
बाबांचा हा निरोप ध्यावा ।
भशिदीमध्ये आलो न्याया ।
चला उठा वेगे ॥

(१६) दिंडी

रौप्य मुद्रा मज वीस देइ देवा ।
दडसि मागे का काय मनीं कावा ।
सांगा कोणाचे घन देसि मला बाळा ।
बाळ वदती अपुलेच जगत्याला ।

(१७) ओवी

कोठे गेली चिंधी माझी
सांपडे ती न शोधितां ।
देइ माझी चिंधी मला ।
लाज नाहीं कां रे चित्ता ।

(१८) पद चाल-पंढरीनाथा
चिंधी कशाला, भर जीरि शेला ।
अमाप देइन तुला सुचतसे ।
कसलीही अवळका ॥ धृ ॥
पक्कान्नाच्या असुनी राशी ।
चतकर तुकडा काय चोरिशी ।
सौभाग्याचा तिलक कपाली ।
कशास वांछिसि माती काळी ।

स्वर्ग तारका तव पायाशीं ।
काळे पथर कशा मागसी ।
मालक असुनी त्रैलोक्याचा ।
भिक्षांदेहि करिसी कशाला ॥

(१९) कटाव
दिले, अमोलिक दिले, बाळ सानुले खेळे ।

साहने विश्वरूप दाविले ॥ धृ ॥
कोटी रवींचे तेज उसळले ।
अग्री ज्वाला परी भडकले ।
तिन्ही उघडितो शंकर डोळे ।
संव्हारी कां चिश्चिंचि सगळें ।
दाहि दिशांना तेज फांकले ।
पंच भुतांचे प्रचंड चाळे ।
वेईं गिरक्या वायु सळसळे ।
आकाशाला पाणी भिडले ।
दिसे न कांहीं । कळे न कांहीं ।
चित्त तेथे गुंतले ॥ १ ॥
प्रल्हादास्तव स्तंभामधुनी ।
नारसिंह कां येतो अवनी ।
माय यशोदा देखे वदनी ।
दिसेन मूर्ती गोजिरवाणी ।
क्रूर काळही भासे हरिणी ।
ज्ञाली घाबरी रूप पाहुनी ।
संभ्रम ज्ञाला पायी लागुनी ।
हरिली माया रूप दावुनी ।
पुरे श्रीहरी रूप आवरी ।
पार्थने प्रार्थिले ॥ २ ॥

थयथयाट करि मशिद गाजवि ।
मोडी तोडी, भांडी फेकिली ।
वस्त्रे फाडुनि दूर उघळिली ।
माझी चिंधी कशा चोरिली ।
दावी सजन कृतीही असली ।
फोडिन मारिन येतां जवळि ।
लाज न कृत्ये करितो काळी ।
आणी म्हणतो ध्या हो जवळी ।

नाहिं उमजले कां नच पुसले ।
आवडि तव पुरविलें ॥ ३ ॥
रूप पाहिले तुझे भयंकर ।
घावरले ना तिळही अंतर ।
फसे न मी तूं भोळा शंकर ।
तुझ्या नेत्रि रें अमृत निर्जर ।
कृपा वर्षते भक्त शिरावर ।
कली काळही कापे थर थर ।
कोपलास तरि तुझा कृपाकर ।
घेशिल जवळि तुच परात्पर ।
तुझ्या कृपेचें लेणे ल्यालो ।
उणे आतां कोठले ॥ ४ ॥

(२०) पंच चामर
कोपला मी, फार बाळा,
काय चित्ती घावरा ।
वाट पाहे जाइ श्यामा,
घेउनी ये वांसरा ।
चूक झाली गोड शब्दें,
बोललोना त्या जरा ।
शाम बोले काय देवा,
शोभती का या तन्हा ॥

(२१) ओवी

पोथी स्वये वाचावी ।
इतरा वाचोनि दावावी ।
उलगडे स्वयें चित्ति ठेवी ।
आनंद मिळे निरुपणी ।

(२२) पद

विश्वरूप दाविलें क्षणभरी ।
गेला राग कुठें ।
सांग ना गेला राग कुठें ॥
अपराधाला शिक्षा
कांहीं करि अमृत वृष्टिरें ॥
अवधूताचे श्रीदत्ताचें,
रूप नित्य पाहिले ।
सीतापतिचें, उमापतिचें
रूप तुझे देखिले ।

चंदन भाळी, गदा चक्र करि,
हास्यमुखीं चमकले ।
श्रीविष्णूचें नयन मनोहर
रूप तदा भासले ।
विश्वरूप तव बघुनी वैभव,
विरलें मीपण तिर्थे ॥

(२३) पद—

वाच जा बाळा ज्ञानेश्वरी ।
संशया ठेवुं नको अंतरी ॥ धृ ॥
रामविजय हरिविजय वांचिले ।
पुराणहि वांचिले ।
भारतास हो भागवताही ।
वांचोनी पाहिले ।
उपनिषदांचा कीस काढिला ।
नाहीं शांती परी ॥ १ ॥
कशास पुससी इतरा राजा ।
जाणतसे हे तुला ।
कोड पुरवुनी करीन कौतुक ।
सांगतसे हे तुला ।
जरी कोपलो क्षणभरि तरिही ।
प्रेम पुरे अंतरी ॥ २ ॥

(२४) शार्दूलविक्रीडित

बारा मास पुरे स्वयें कथितसे वांचीत
ज्ञानेश्वरी ।
गेले रंगुनि चित्त अर्थ उकले, आनंद
हो अंतरी ।
बाबांनीं कथिले, मनासि गमले आतां
घडे निश्चिती ।
स्वप्नी येउनि बोलती, पुसति त्या
वात्सल्य मूर्तीयती ॥

(२५) पद

माझा भाग्यरवी उगवला ।
येउनि स्वप्नीं श्रीसाईनीं
दर्शन दिघलें मला ॥ धृ ॥
भगवी कफनी, वस्त्र डोइला ।
नयनी शशिशीतला ।

सुहास्य वदनी, वंदन करितां ।
मस्तकिं कर ठेविला ॥ १ ॥
ज्ञानेश्वरीचें करि परायण ।
पटले तव बुद्धिला ।
संशय निरसन होईल सहजाचि
होइ मति निर्मला ॥ २ ॥
ध्यान करावे कसे दाविले,
चित्त बहु चंचला ।
भीति कशाला माय उपेक्षी,
काय कधीं लेकरा ॥ ३ ॥

(२६) आर्या

सद्गुरु भेटी ज्ञाली, वर्णन करण्या
न बोल सांपडती ।
थकले मुनिवर सुरवर, पुनरपि
तरिवर्णनास धडपडती ॥

(२७) पद

तूं माझा साई ।
खेळें बाळ तुझ्या पार्या ॥ ४ ॥
मागत नाहीं, विनवित नाहीं ।
नको घालु मज भीक ।
उतावीळ ना, पुंडलीक हो ।
तुला देतसे वीट ॥ ५ ॥
ठेवि बांधुनी माय यशोदा ।
विसरलास कां सगळे ।

ठेवित तुजला हृदयबंधनी ।
खपति न मजला चाळे ॥ २ ॥
वात्सल्याची गंगामाई ।
दुथडी वाहे हृदयी ।
पाजशील मज दूर लोटिता ।
कोणा वद लबलाही ॥ ३ ॥
लाड कुणाचे पुरवशील तूं
करशील कुठुनी सेवा ।
तुझ्या कृपेची (पंखरण)
सावलि कोणा ।
मस्तकि घालिशि देवा ॥ ४ ॥
तुझ्या स्वरूपी रंगुनि गुंगुनि ।
जातां दडशील कोठें ।
प्रगटशील रे घांवत येऊनि ।
सन्मय कीर्तन जेंथें ॥ ५ ॥
तुझ्याविना ना मला आसरा ।
तूंच विसावा माझा ।
तूंच सदाशिव तूंच श्रीहरी ।
दत्तगुरु तूं राजा ॥ ६ ॥
कोप जाणतो तुझा जाणसी ।
रुसणे माझे तूं ही ।
हुंदडले जरि किती वासरं ।
घांवे पाहुनि आई ॥ ७ ॥

कै. पंडित मोतीलालजीचा दुसऱ्याच्या ‘चष्म्यांतून’ पहाण्यास नकार

श्रिटिश अमदानीतील असेंबलीत स्वराज्य पक्ष ह्या विरोधी पक्षाचे कै. मोतीलालजी पक्षप्रमुख होते. एकदां पंडितजी चष्मा आणण्यास विसरले असतां एका युरोपियन घटकिज्जकयुटिव्ह कौन्सिलरनें आपला चष्मा पुढें केला. हजरजबाबी पंडितजी तल्काळ म्हणाले, “माफ करा, मी आपल्या चष्म्यानें (दृष्टीनें) पाहूं शकत नाहीं.”

दुसऱ्याच्या चष्म्यानें (दृष्टीनें) पहाणें सदोष आहे. सबव दूरदृष्टे ठेवून निर्दोष चष्म्यासाठीं भेटा.

शेंडे आणि कंपनी, चष्म्याचे व्यापारी, बोरभाट लेन, गिरगांव, मुंबई ४.

निरनिराळ्या कालांत घडत आलेली जगताच्या आदिकारणांची मीमांसा

आत्मानुसंधान

अर्थात्

आत्म्याचा शोध

लेखक :— गजानन लक्ष्मण रेगे वी. ए., एसू. टी. सी. डी.

मनुष्यमात्राचा स्वभावच असा आहे कीं, जसजसा त्याचा उत्कर्ष खालच्या पायरीवरून वरच्या पायरीवर सारखा होत असतो, तसेतसें त्या सुखाचें कर्तृत्व तो आपल्याकडे घेत असतो. पण एकदा का त्याच्यावर दुःखपरंपरा कोसळू लागली कीं त्याला आपल्या अगतिक व असहाय्य परिस्थितीची जाणीव उत्पन्न होते, व ह्या विश्वाचें नियंत्रण करणारी आपल्यापेक्षां निराळी व स्वतंत्र अशी फार मोठी शक्ति असली पाहिजे असें त्याला वाढू लागतें. या ना त्या देवतारूपानें तो त्या शक्तीची पूजा करू लागतो. सर्वच मानवांच्या बाबतींत अशी स्थिति उत्पन्न होते, व ते ही शक्ति कोणती असावी याबद्दल मोठ्या आस्थेने विचार करू लागतात. कोणी त्या शक्तीला ब्रह्म म्हणतात. कोणी त्याला आत्मा म्हणतात, तर इतर कोणी त्याला ईश्वर असें संबोधितात.

परकीयांच्या कल्पना

निरनिराळ्या देशांत जगताच्या आदिकारणांचा हा विचार त्यांच्या त्यांच्या, आध्यात्मिक प्रगतीच्या मानानें निरनिराळ्या

वेळीं सुरु झाला. चीन देशांत कानफ्यु-सिअस, इराणांत झोरोस्टर व ग्रीस देशांत थागोरस ह्या तत्त्वज्ञान्यांनी इ. स. पूर्वी पांचव्या सहाव्या शतकांत ह्या विचाराला जोराची चालना दिली. प्राणतत्त्व है काय आहे ? या विश्वाची उभारणी कशी झाली असेल, विश्वाचा संहार कांहीं विशिष्ट क्रमानें होतो कीं एकसमयावच्छेदे करून होतो, ह्या विश्वव्यापाराच्या बुद्धाशीं कोणती हृश्य व अहृश्य शक्ति आहे या सर्वांचा विचार त्यांना करावा लागला. हिंदुस्थानांत त्याच कालांत गौतम बुद्धानेही ह्या विषयाला चालना दिली. ह्या निरनिराळ्या तत्त्वज्ञान्यांनी आपापल्या मगदुराप्रमाणे त्यांचीं उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला. भगवान् बुद्ध ईश्वराचें अस्तित्वच मानायला तयार नाहीत. ते क्षणिक वादाचा पुरस्कार करतात. मनुष्याचें जीवित हैं आकाशांतील किंचित्काल दिसणाऱ्या धूमकेतुसारखें क्षणभंगूर आहे. सुष्ठि हीच मुळीं संभव-वनीय गोष्ट नाहीं. प्राणिमात्राला आत्मा आहे. निर्याण प्रसंगी एखाद्या उल्केप्रमाणे ह्या आत्म्याचें अंतरालांत निर्गमन होतें व त्याच्या कर्मांचा अवशेष मार्गे रहातो.

पुढील जन्मांत त्याला त्याच्या कर्मप्रमाणे शुभाशुभ फळे मिळत असतात असें त्यांचे मत आहे. मनुष्याच्या उत्पत्तीबद्दल खिश्चन लोकांची कल्पना अशी आहे:-

And the Lord God formed man of the dust of the ground and breathed into his nostrils the breath of life, and man became a living soul.' Genesis V. 3.

The spirit does but mean breath. Human spirit is declared to be a mere breath a void, a phantom. Tennyson's In Memorium.

परमेश्वरानें माणसाला मातीपासून उत्पन्न केले. नंतर त्याच्या नाकपुडींत प्राणवायूचे श्वसन केले. आणि काय आश्रव्य ! त्या मातीच्या पुतळ्याचे सजीव माणसांत रूपान्तर झाले !

आंग्लकवि टेनिसन In Momorium त्या काव्यांत म्हणतो- माणसाचा आत्मा हा एक प्रकारचा वायु आहे. दुसरे कांहीं नाही. आत्मा व प्राण एकच आहेत. ती एक पोकळी आहे.

आजचे शास्त्रज्ञ म्हणतातः—प्राण्याचे शरीर एका पेशीपासून अनेकविध पेशींत उक्तांत झाले आहे. त्याच्या मुळाशीं कार्बन, ऑक्सिजन, हायड्रोजन व नायट्रोजन या द्रव्यांनी बनलेले प्रोटोप्लाज्म नांवाचे द्रव्य आहे. ह्या सर्वांच्या अंतर्भागांत सर्व शरीराच्या सर्व भागांस कार्यप्रवण करणारे सुक्ष्म द्रव्य (nucleus) असून ते सुक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने दृश्यमान होते.

यालाच पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञ प्राण्यांतील चिच्छाके मानतात. परंतु शरीरांतील प्राण निघून गेल्यावर अगदीं ताबडतोब-सुद्धां हे द्रव्य शरीरांत असूनही शरीरांतील इंद्रिये कार्यप्रवण होत नाहीत. कारण ते मुळांतच जड आहे. प्रोफेसर हक्सले हे हें जीवतत्व एका चिकट परमाणूचे Jelly बनले आहे, असें म्हणतात. त्यांनी त्यावर प्रयोग करून पाहिला, पण ते प्रयोगातीत आहे असें त्यांस आढळून आले. अर्थात् ह्या सर्व जड वस्तु व्यातिरिक्त इंद्रियांना कार्यप्रवृत्त करण्याला अतींद्रिय व चैतन्ययुक्त अशी कांहीं निराळी वस्तु असली पाहिजे ही गोष्ट सिद्ध होते. याच वस्तूचे स्वरूप जाणण्याकरितां आपल्या प्राचीन ऋषींनी मनन, चिंतन, ध्यान व दर्शन यांच्या साहाय्याने प्रयत्न केले आहेत.

प्राचीन कवीच्या कांहीं शंका

ॐ ब्रह्मवादिनो वदान्ति । किं कारणं ब्रह्म । कुतः स्म जाताः । जीवाय केन कच संप्रतिष्ठा । केन अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वतीमहे ॥ श्वेताश्वतर उपनिषद् ।

ब्रह्म ही वस्तु काय आहे ? आम्ही कोठून जन्मास आले ? कोणत्या तत्त्वामुळे आम्ही जीव धरून आहो ? आम्हाला कोणाचा आधार आहे ? आम्हाला सुख-दुःख प्राप्त होते हें कशामुळे ? अशा प्रकारच्या ब्रह्माचा विचार करणाऱ्यांच्या शंका आहेत; आणि त्या श्वेताश्वतर उपनिषद निर्माण झाले त्यावेळच्या आहेत. त्याच्याही पूर्वी केनोपनिषद् कालांतील आचार्यांची हीच शंका होती. ते विचारतातः-

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः । केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचं इमां वदांति । चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ।

आपल्या विषयाप्रत जाण्याला प्रेरणा ज्ञालेले मन आपल्या विषयाप्रत कोणाच्या प्रेरणेनै गमन करते ? प्राण कोणाच्या प्रेरणेनै आपले कार्य करतो ? कोणी प्रेरणा केलेली ही वाणी लोक बोलतात ! कोणता देव चक्षु आणि श्रोत्र यांना प्रेरणा करतो ? आणि ह्या प्रश्नाचें उत्तर त्यांनीच दिले आहे.

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः यद्वचा ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणस्य प्राणः चक्षुषः चक्षुः । अतिमुच्य धीरा: प्रेत्य अस्मान् लोकान् अमृता भवति ॥ केनोप-निषद् ।

श्रोत्राचें जो श्रोत्र आहे, मनाचें जो मन आहे, वाचेची जो वाचा आहे प्राणाचा जो प्राण आहे, चक्षुंचा जो चक्षु आहे, तो यांना प्रेरणा करतो. इंद्रियांचा इंद्रियभाव सोडून देणारे शहाणे लोकच हा इहलोक सोडून गेल्यावर मरणापासून मुक्त होतात.

वेदकालीन कल्पना

वरील शंका आणि त्याचें समाधान या गौष्ठी उपनिषद्कालीन आहेत. इतकैच नव्हे तर त्या उपनिषद्कालाच्या फार पूर्वी वेदकालांतही लोकांना आल्या होत्या ही वस्तुस्थिति लक्षांत घेतली पाहिजे. त्या कालांत तत्त्वज्ञानाची रूपरेषा इतकी स्पष्ट नव्हती. त्या काळांत आदितत्त्वाच्या कल्पना विश्वदर्शनांतून घेणे साहजिक होतें. विश्वांतील भव्य दृश्ये

हाच त्यांच्या कल्पनेचा आधार होता. सृष्टीच्या आरंभीं याच दृश्यांची पूजा ते करीत असत. इंद्र, अग्नि, वायु, सूर्य, उषा व पर्जन्य हीं त्यांचीं उपास्य दैवतें होतीं. पंजाबांतील नदीचीं स्तोत्रें ऋग्वेदांत उपलब्ध होतात, व तीं नदीस्तुति म्हणून प्रसिद्ध होतात. ही आदिद्रव्याच्या अधिष्ठानाची प्रथम कल्पना विश्वांतून निघाली असली पाहिजे. नक्षत्रांनीं भरलेले आकाश, अंतरालांतील धोंगावणारे वारे, दरवर्षी नियमित येणारे ऋतु, भरती आहोटी यांचे मूलकारण सृष्टीतच असले पाहिजे अशी त्यांची कल्पना ज्ञाल्यास त्यांत कांहीं आश्रय नाहीं. इंद्रादि देवतांची पूजा व त्यांना संतुष्ट करण्यासाठी दीर्घ कालपर्यंत होणारे यश यांत त्यांना पुढे पुढे जीविताचें मूळ कारण सांपडेनासें ज्ञालें. इंद्र हा देवाचा देव महापराक्रमी, विश्वाचा सप्राट, पण तो व इतर देव यांजपासून विश्वाचें नियंत्रण होत असेल असें त्यांना वाटेना. इंद्र खरोखर असेल कां ? त्याला कोणी पाहिले आहे ? ऋग्वेदांतील आठव्या मंडळांतील शंभराच्या सूक्तांत ही शंका प्रदर्शित केली आहे. इंद्र नाहीं तर ह्या भूतांचा स्वामी कोण असेल ? तो प्रजापति असला पाहिजे. हिरण्यगर्भ असें दुसरे नांव त्यांनी त्याला दिले.

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेव आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं धामुते मां

कस्मै देवाय हविषा विदेम ॥

ऋ. X. १२१

तो पृथिवी आणि आकाश यांचा आधार आहे. सृष्टीच्या पूर्वी होता. आणि नंतर तो तिचा स्वामी ज्ञाला.

पण याहिपूर्वी काय स्थिति असेल ? कदाचित् त्यावेळीं अगाध व अपरंपर पसरलेले फक्त पाणी असेल काय ? अहो, त्यावेळीं कांहींहि नसेल. असेल कांहीं तरी.

नासदासीत् नो सत् आसीत्, तदानीं नासीत् रजः नो व्योम अपरः यत्। किमावरी वः कुहकस्य शर्मन् अंभः किमासीत् गहनं गमीरं। न मृत्युः आसीत् अमृतं न तर्हि न रात्र्या अन्हः आसीत् अकेतः। ३४.

त्यावेळीं सत् नसेल, असत् ही नसेल, त्यावेळीं हवा नसेल, आकाशही नसेल, पाणी नसेल. हे सर्व कोणी व्यापले असेल ? कशांत व्यापले असेल ? कोणाचा आधार असेल ? त्यावेळीं दिवस रात्र हीं नसतील. मरणहि नसेल आणि अमृत-त्वहि नसेल. त्यावेळीं फक्त एकमेव अद्वितीय अशी स्वयंप्रेरित श्वसनयुक्त शक्ति असेल काय ?

आतां औपनिषदीय कल्पना

याच कल्पना आपणास सर्वांत जुन्या अशा बृहदारण्यकोपनिषदांत प्रपञ्चित केलेल्या दिसतात.

आप एव इदं अग्रे सुः। ताः आपः सत्यमसृजत, सत्यं ब्रह्म, ब्रह्म प्रजापति प्रजापति देवान्। ते देवाः सत्यमेव उपासते।

आरंभी सर्व उदकच होते. उदकाने सत्य निर्माण केले. सत्याने ब्रह्म, ब्रह्माने प्रजापति आणि प्रजापतीने देव उत्पन्न केले. ते देव सत्याच्चित्तपासना करतात. Thales या शास्त्राच्च भूतां असेच आहे. मनु, पाणी

परमेश्वराने उत्पन्न केले असें मानतो. तर बायबलमध्ये परमेश्वराचा आत्मा पाण्याच्या पृष्ठावरून फिरत असतो असा उल्लेख आहे.

कांहीं कालपर्यन्त हे मत बहुजनसमाजाला मान्य होते असें दिसते. परंतु पुढे अशी शंका निघाली कीं, “यदि इदं सर्वं अप्सु ओतं प्रोतं च कस्मिन् तु खलु आपः ओताश्च प्रोताः च। वायौ गार्गीति”। बृ. ३४।

हे सर्व जग उदकाने ओतप्रोत भरलेले दिसते. पण उदक कशाने ओत व प्रोत आहे ? याश्वल्क्य सांगतो, हे गार्गी, हे सर्व उदक वायूने ओतप्रोत आहे. वायु हा सर्वाचा संवर्ग म्हणजे संग्राहक आहे असें रैक्मुनी-चैंही मत आहे. जेव्हां उदक शाष पावत तेव्हां ते वायुप्रत जाते. रैक्म अध्यात्म दृष्टीनेही ह्या जगताच्या मूलवस्तूचा शोध करीत होता असें दिसते. अथ अध्यात्म-प्राणो वाव संवर्गः। मनुष्य झोपल्यावर वाणी प्राणामध्ये प्रवेश करते. चक्षु, श्रोत्र आणि मन हीं देखील प्राणप्रतच जातात. प्राण या सर्वांचे संवरण करतो. आयुः प्राणः। प्राणावरच आपले आयुष्य अवलंबून आहे. वायुर्वाव संवर्गः यदा वा अग्निः उद्भायति वायुमेवाघ्येति। छां. IV २ याश्वल्क्यापेक्षां रैक्माला उदक व वायु या दोन पंचमहाभूतांमधील अग्नितत्वाची (तेजस्) ही माहिती होती असें दिसते. पण अग्नितत्वाने त्यावेळीं जन मनाची विशेष पकड घेतलेली दिसत नाही. यावरून रैक्माने या प्रश्नाची समष्टि आणि व्यष्टि किंवा अधिदैवत व अध्यात्म या दृष्टीनें विचार केला होता असें दिसते.

पण हा वायु कशानें ओतप्रोत असेल ? अशी पुनः नंतरच्या आचार्यास शंका आलीच. हा वायु अंतरीक्षानें ओतप्रोत असावा असें त्यांना वाटले. तेव्हां आकाश हैंच जगाचें मूलकारण आहे, असा त्यांनी सिद्धांत मांडला. पुढे पुढे कोणत्याहि अनुमानांनी त्यांचे समाधान होईना तेव्हां कंटाकून ह्या तत्वज्ञान्यांनी असें म्हणावयास सुरवात केली की, या जगाच्या आरंभी कांहींच नसेल, असत् असेल आणि या शून्यांतून सद्वा जन्म झाला असेल !

असत् वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत् । तै. उ. II ६

हें सर्वं जग पूर्वीं असत् होतें. सर्वत्र अंघकार होता. हें सर्वं जगत् मृत्युने ग्रासले होतें. त्यावेळीं दिवसही नव्हता व रात्रही नव्हती. त्यापासून सत् उत्पन्न झालें. त्यानें स्वतःच आपणाला उत्पन्न केलें. म्हणजे ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळांतून जी विचारसरणी मांडली आहे तीच विचारसरणी उपतिषदांतूनही दृष्टोत्पत्तीला येते. हे दोन्ही विचार-प्रवाह

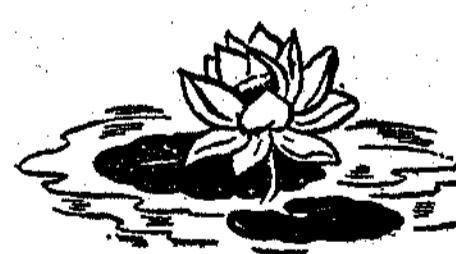
कांहीं कालापर्यंत समांतर दिशेनें वाहात होतें असें स्पष्ट दिसतें.

पण शून्यापासून सृष्टि होणे अशक्य आहे असें जेव्हां त्यांना कळून आलें तेव्हां ही नासदीय वृत्ति टाकून त्यांनी सद्वृत्तीचा अंगीकार केला. पण कांहीं तत्वज्ञानाच्या मनांत चाललेली खलबळ खालील उताऱ्यांत चांगलीच दिसून येते.

सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् । तद्व एक आहुः । असदेव इदमग्र आसीत् । तस्मादसतः सदजायत । कुतस्तु खलु सौम्य एवं स्यात् इति ह उवाच । कथं असतः सजायेत इति । सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् ॥ छा. VI २ ॥

कित्येकांच्या मतानें पूर्वीं असत् च होतें, तर दुसरे विचारित, अहो असत् पासून सत् कसें होईल ? म्हणून आरंभापासून सत् च असले पाहिजे. आणि ते एकमेव असले पाहिजे. तें नामरूपराहित अव्याकृत असत्यामुळे त्याला या दृष्टीनें असत् म्हटले तरी चालेल.

(पान ४८ पहा)

- ह्या जगांत जसें ‘ ही माझी जमीन ’ म्हणून जमीनीचे अनेक भाग करतात, परंतु वर असतें तें एकच अनंत आकाश, त्याचे कोणी भाग करूं शकत नाहीं. तद्वत् माणूस अज्ञानानें आपलाच धर्म श्रेष्ठ म्हणून व्यर्थ अहंकार माजवतो. त्या अनादि आणि अनंत भगवंताचें ज्ञान ज्ञात्यावर भग ती खोटी अहंता उरत नाहीं.

आकाश हें या सर्व जगताचें मूळ आहे असें मानणारे तत्ववेत्ते आकाश जड असल्यामुळे तें जगताचें मूळकारण म्हणून मानण्यास तयार होईनात. आकाशापलीकडे एक सचेतन शक्ति ह्या विश्वाच्या बुद्धाशीं असाची असें त्यांना वाढूं लागलें. त्यालाच त्यांनीं आत्मन् असें नांव दिलें.

“ आत्मा वा इदमग्र आसीत् । नान्यत् किंचन मिष्ट् । ” ऐ. उ. वृ. उ. I ४ हें जग उत्पन्न होण्याचे आधीं हा आत्माच सर्व कांहीं व्यापून होता. त्याला स्फुर्ति ज्ञाली-नाना तज्जेचे लोक उत्पन्न करवित. नंतर त्यांनें पाण्यापासून एक पुरुष उत्पन्न केला. त्याला त्यांनें तापविलें. तस ज्ञालेल्या त्याला तोंड, डोळे, नाक इत्यादि अवयव फुटले. कमैंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें उत्पन्न केल्यानंतर हा आत्मा त्या शरीरांत प्रविष्ट ज्ञाला. कौषितकी उपनिषदानेंही ह्याच मताचा अनुवाद केला आहे. ‘ एषः प्राज्ञः आत्मा इदं शरीरं अनुप्रविष्टः । ’ ज्ञानवान् आत्मा शरीरांत शिरल्यावरच पुरुषाला कर्म करण्याची इच्छा व ज्ञान ग्रहण करण्याची बुद्धि ज्ञाली. ‘ केनोषितं पताति प्रेषितं मनः । ’ या वरील प्रश्नाचें उत्तर यांत आलें आहे. हा आत्मवाद इतक्या दीर्घकालपर्यंत ठिकून राहिला आहे यावरून या मताची निर्दोष प्रणाली प्रत्ययास येते. अर्थात् ही प्रणाली एकाच कालीं पूर्णत्वास गेली असें म्हणतां येणार नाही, या आत्म्याच्या स्वरूपाबद्दल निरनिराक्या आचार्यांचीं निरानिराळीं मर्ते होतीं असें उपनिषदांतील वचनांवरून दिसून येतें. आत्मा प्रत्येक शरीरीं एकच आहे कीं निरनिराळे आहेत हा वाद अजूनही

संपलेला नाहीं. दुसऱ्या प्राण्याला दुःख ज्ञालें तर त्याचें दुःख पाहून मलाहि दुःख होतें. माझ्याबद्दल दुसऱ्या व्यक्तीसं सहानुभूति वाटते. परकीय देशांत भूकंप ज्ञाला, अवर्षण पडले तर आम्हांलाहि त्या देशांतील लोकांची काळजी वाटते. असें कां वाटतें याबद्दल मानव विचार करूं लागतो, त्यावेळीं साहजिकच अनुमान निघतें कीं, माझ्या शरीरांतील आत्म्याच्या इतर लोकांच्या आत्म्याशीं घनिष्ठ संबंध असावा. कदाचित् दोन्ही आत्मे एकाच विश्वव्यापी आत्म्याचे आविष्कार असावेत. आणि याच अनुमानावरून या बृहदात्म्याची या ब्रह्माची कल्पना निघाली. यांतूनच विश्वव्यापी आत्मा किंवा ब्रह्म व व्यक्तिगत प्रत्यगात्मा, तसेंच समष्टि आणि व्यष्टि या कल्पना पुढे उद्भूत ज्ञाल्या. या ब्रह्मवादाचा विकास उत्तरोत्तर कालांत आचार्यांच्या वादविवादांत दिसून येतो. आत्म्याची अथवा ब्रह्माची कल्पना दृढमूल होईपर्यंत कित्येकांच्या मनांत जगताच्या मूळ द्रव्याबद्दल अजूनही शंका होत्याच. कौख्यायणाचा पुत्र म्हणतो—‘ ओँ खं ब्रह्म । ’ अहो आकाश हेंच ब्रह्म आहे. कारण आकाश बृहत् आहे. आत्म्याचें स्थान शरीरांत आहे असें ठरल्यानंतर अध्यात्म्याचे दृष्टीनें ‘ प्राणोब्रह्म । ’ प्राण हेंच ब्रह्म असें मानलें गेलें. कौ. १-१. जीवन म्हणजे प्राण आणि प्राण म्हणजे जीवन. प्राण हा देह आहे. प्राण ही संज्ञा आहे. प्राण हा आत्मा आहे, अशी त्यांची भावना होती. प्राणी-शास्त्र, मानसशास्त्र व अध्यात्म या दृष्टीनें त्या कालची ही कल्पना बरीच विकसित